

اور مو کیتابخاناسی

بین النهرین خلقلری و اؤز خلقلری اوچون ده، اککد شاهلاریندان داها آغیر وئرگی و مالیاتلار قویدولار. بوتون بو سببلره گؤره قوتیلرین حاکمیتی یالنیز سومئر - اککد بؤیوکلری دئییل، بوتون ساده اهالی اوچون آغیر مادی و روحی بیر یوک اولموشدور. ساده سؤزله دئسک، قوتی رهبرلری "اککد" شاهلارینین یئرینی توتماقلا مسئله بیتیمیشدی و اونلار نه اینکی خلقه خدمت ائتمه دی، بلکه وضعیتلرینی داها دا آغیرلاشدیردی. بئله لیکله ده قوتی رهبرلری اؤز کؤکلرینی بالتالاییب آرادان گئتمه لرینه شرایط یاراتدی.لار.

مدنیت جهتدن سومئر - اککدلردن گئری اولان قوتیلر داخلینده بین النهرین شهرلری، کندلری و عمومیتله جمعیتی و اولکه سینی اداره ائتمک اوچون تجربه لی، باجاریقلی، دوشوب - چیخمیش و ایش بیلنلر آزایدی. بو سببدن ده قوتی شاهلاری بابیلده حاکمیتی اله آلدیقدان سونرا اولکه نی اداره ائتمک اوچون بؤیوک وئرگیلر، مالیات و روشوهرلر مقابلینده شهرلر و یئرلرین اداره سینی اککدلردن اولان اولکی اداره باشچیلارینا تاپشیردی.لار، اولکی کیمی محلی شاهلار، "شهر - دؤولت" لرین باشچیلاری، شاهلاری "دودو - Dudu" و "شودورول - Šu - Durul" لاری اؤز ایشلرینده قالدیلار. ایللر کئچدیکجه بو اداره بؤیوکلری، "شهر - دؤولتلر" شاهلاری یئرلر و شهرلرده نفوذ و قدرتلرینی آرتیردی.لار و مختلف یئرلرده بیر نؤوع مختلف حاکم سولاله لر میدانا گلدی. مثلاً او زامان سومئر دیاریندا بیرینجی مقاما مالک اولان "لاقاش" شهرینده "اورباو" یا "اوربایی" - Urbau و یا "اور - بابا" حاکم = پاتئسی - Palesi اولاندا، شهرده چوخلو عبادتگاهلار تیکدی. بو شخص قوتیلرین عامیلی، مأمورو اولماقلا برابر، سومئر اولکه سینین باشقا یئرلرینده نفوذ ائتدی. بو شخص اولدوقجا نفوذلو و وارلی بیر "پاتئسی" شهر بؤیوگو، (شهری قورویان، شهرین سیاسی و دینی رهبری) ایدی. اورباو "اولندن" سونرا اونون کوره کنی اولموش "قودئا - Gudea" "لاقاش" شهرینین حاکمی، پاتئسی سی اولدو و اوزون مدت بو ایشده قالدی و حتی اوزونو لاقاشین ائسی سی، پاتئسی سی و اولکه نین "گؤزل طبیعتلی چوبانی" آدلاندیردی. بو شخص تکجه لاقاش شهری دئییل، "اور" شهرینده ده بؤیوک بنالار تیکدیردی، ایلامدان فهله لر، سوریه دن، فارس کؤرفیزی ساحیللریندن و ارته دن تیکینتی ماتریاللاری گتیتدیردی. دئمک قودئادا چوخ نفوذلو و ثروتمانی حاکم ایدی. قودئادان سونرا "اورباو" نون او بیر کوره کنی "نامماخانی - Nammahani" لاقاش شهرینین حاکمی اولدو. قوتی شاهلارینین تجربه سیزلیک و غلط سیاستلری نتیجه سینده سومئر - اککد اراضی سینده یوغونلایب مستقل حاکم و شاهلار چئوریلنلردن بیر ده "اوروک" شهر - دؤولتینین شاهی "اوتوخقال - Utluxegal" ایدی کی، قوتیلرین غدار دشمنی ایدی. او، سونرالار قازدیردیغی کتیبه لرده قوتیلری "داغلیق منطقه نین چالان ایلانی و آلاهلارین حریمه تجاوز ائدن" آدلاندیریر. او یئنه ده یازی کی، قوتیلر سومئر سلطنتینی داغلیق منطقه یه داشیدیلار و سومئرین باشا - باشینی کینه و دشمنلیکله

* ۱ - بو سؤزون "اور + بای = شهر + به یی = شهر + بؤیوگو" اولماسی ممکن دور.

دولدوردولار، آروادی اردن و اوشاقلاری والدین دن او غورلاییب، دشمنلیک، تجاوز و ظلمو اولکده یایدیلار.^۱ بو سؤزلرین معناسی اودور کی، قوتتی شاهلاری غلط سیاستلریله جمعیتده استعمار ائدنلرله استعمار اولونانلاری بیر - بیرینین جانینا سالدییلار. قوتتیلره قدر، او زامان و اوندان سونرادا اککد سولاله سینین حاکمیتی محاربه لر، قان تۆکمه لر، سومئر و اککد شهرلری علیهینه اوردو یوروتمکلرله دولودور. بو محاربه لر ضمناً محلی "شهر - دؤولتلر" علیهینه ایدی، لاکین سونرالار عمومی لشدی و نافرمان شهرلر علیهینه اولدو. بو ظلملر همین بو دؤورلرده بابیل و او بیرى شهرلردن سامیلری غربه دوغرو کؤچوب گئتمه گه مجبور ائتدی.

بیر طرفدن گونو - گوندن حکومتین ضعیفله مه سی، ایکینجی طرفدن خلقین دورومونون آغیرلاشماسی و اوچونجو طرفدن یئرلی امیرلرین نفوذونون آرتیب، قدرتلرینین چوخالماسی نتیجه سینده، حکومت قارشى حرکت، عصیان و کودتا باشلاندى. عصيانا قالمیش امیرلردن بیرى "اوروک" شهرینین امیری "اتوخقال - Utluxegal" ایدی. م.ق. ۲۱۰۹ - نجی ایلده اوتوخقال قوتتیلرین سون رهبری و یالنیز قیرخ گون باشچی اولموش "تیریکان" لا قارشىلاشدی. باش وئرمیش محاربه ده اوتوخقال راحت غلبه چالدى. تیریکان میدانان قاجیب "دوبروم" کندینده گیزلندی، لاکین خلق اونو توتوب، اوتوخقالا تسلیم ائتدی و او اونو اعدام ائتدی. بئله لیکله ده قوتتیلرین ظلموندن تنگه گلمیش خلق اونلارین علیهینه قالدی و حاکمیتلرینه سون قویدو.

"نتیجه ده قوتتیلر بو گونکو ایران آذربایجانى داغلارینا قووولوب، آغیر تلفات وئردیلر."^۲ قوتتیلر ۹۱ ایل بابیلده حاکمیت ائتدیلر سده، اؤز خلقلرینین حیاتی و مدنیتی نی یوکسلتمه گه فکر وئرمه دیکلری اوچون، قوتتی - لوللوبیلرین گئنیش خلق کوتله لرینین حیاتی یاخشىلاشمادی و مدنیتلری بیر او قدر یوکسلمه دی. نتیجه ده، قوتتی شاهلاری بابیلده حاکمیت گلمه دن اوللر اولدوغو کیمی، یئنه ده، قوتتی شاهلاری بابیلده حکمران اول - اول قوتتی - لوللوبی خلقی سومئر - اککد "شهر دؤولت" باشچیلارینین یوروش و تالانلارینا معروض قالدیلار. م.ق. III مین ایللیگین سون یوز ایلینده باش وئرمیش بو یوروشلر و اونلارین نتیجه سینده اولموش غارت، تالان و اسیر توتمالار "اور" شهر - دؤولتینین اوچونجو شاهلار سولاله سی دؤورونده اولموشدور. "اور" شهر - دؤولتینین III شاهلار سولاله سی سلطانلارینین آدلاری و احتمالی حاکمیت ایللری آشاغیدا وئریلیر. او تاریخلردن گؤرون دوگو کیمی، هجوم ائدن "شهر - دؤولت" شاهلارینین بعضیسی نین حاکمیتی قوتتیلرین اککده حکم سوردوکلری زامانلار اولموشدور.

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۰۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۱۴.

"اور" شهر - دؤولتی اوچونجو شاهلار سولاله سینین سلطانلارینین آدی و حاکمیت ایللری:

- ۱ - اورنامو م.ق. ۲۱۲۱ دن ۲۱۰۴ - نجو ایله قدر
- ۲ - شولقی م.ق. ۲۱۰۳ دن ۲۰۵۶ - نجی ایله قدر
- ۳ - بورسوئن م.ق. ۲۰۵۵ دن ۲۰۴۷ - نجی ایله قدر
- ۴ - شوسوئن م.ق. ۲۰۴۶ دان ۲۰۳۸ - نجی ایله قدر
- ۵ - ایبی سوئن م.ق. ۲۰۳۷ دن ۲۱۲۶ - نجی ایله قدر

بو شاهلارین بیر نتیجه سی مال و ثروت، هابئله ایشلتمک اوچون اسیرلر الده ائتمک اوچون دفعه لرله، معین فاصله لرده بوگونکو عراقین شمالی بؤلوکلری و ایالتلرینه، هورریلر، قوتتی - لوللوییلرین اولکه لرینه یوروشلر ائتمیشلر. قوتتی - لوللوییلره قارشى اولان بو هجوملارین بو گونه قدر معلوم اولانلاری آشاغیدا کیلاردان عبارتدیر:

شولقی اوز شاهلیغینین ۲۶ - نجی ایلینده لوللوییلره قارشى هجوم ائدی، اونلاری غارت ائتمیشدیر. همین شاه سلطنتی نین ۴۵ - نجی و ۴۶ - نجی ایللرینده ایکی دفعه لوللوییلر اولکه سینه هجوم ائتمیشدیر. یثنه ده شولقی شاهلیغینین ۲۵ و ۳۲ - نجی ایللرینده هورریلره قارشى هجوم ائتدی.

بو هجوملار زامانی شبهه سیز شولقی قوتتی اراضی سینده سوخولوب تالانلار ائتمیشدیر. "اور" شاهلارینین بو هجوملاردان هدفلی تالان، غارت و استعمار و آغیر ایشلرده ایشلتمک اوچون اسیر، ایستر کیشی، ایسترسه قادین اولموشدور. خصوصیه قوتتی و لوللوییلردن توتولموش اسیرلر بین النهرین ده معروف ایدی. تاریخ عالیملرینین تحقیقاتی گوستریر کی، بو اسیرلرین، خصوصیه قادین اسیرلری، بویلو و اوشاقلی اسیر قادینلارین یاشاییش وضعیتی اولدوقجا آغیر و دؤزولمز اولموشدور. بو دؤورلرده سومثر و اککد شاهلاری قوتتی و لوللوییلره اولدوقجا سرت، غدار و غیر - اینسانی رفتار ائتمیشلر.

گوستر دیگیمیز بو III "اور" شاهلار سولاله سی دؤورونده قوتتی، لوللوی، هورری خلقلری و شبهه سیز ماننا خلقی ده سومثر - اککد شاهلاری و ظالم حاکم دایره لری اوچون مفتہ ایشچی، کؤله مرکزی کیمی اولموشدو. آکادئمیک "ر.و. ایسترووه" سومثر - اککدلر طرفیندن ظلمه معروض قالمیش بو اسیرلر و کؤله لر باره ده تحقیقات ائتمیشدیر.^۱

دئمک قوتتیلر بابیلده حکمران اولان ایللر بئله، اونلارین حاکمیتی آلتیندا اولموش سومثر - اککد امیرلری و شهر - دؤولت لرین شاهلاری، مختلف شهرلرین پاتشیلری، قدرتلی و نفوذلولاری ثروت الده ائدیپ کؤله توتماق اوچون آردیجیل شکیلده، ضمناً، قوتتی - لوللوییلرین یاشادیغی اراضی یه ده هجوملار ائتمیشلر.

اوتوخقال سومثر - اککد سلطنتی نی دیریلندی، لاکین گئیش خلق کوتله لری اوندان استفاده ائتمه دی. م.ق. ۲۱۰۸ - نجی ایلده اوتوخقال بوغولدو و حاکمیت "اور" شهرینین حاکمی "اورنامو" نون الینه - اوچونجو اور سولاله سینی یارادانین الینه کئچدی. بو حکومت داها غدار، داها رحمسیز و دیکتاتورایدی.

بو دئدیکلریمیزدن بئله نتیجه الدهه ائدیلمی کی، قوتیلر ۹۱ ایلیک حاکمیتلری دؤورو سومثر - اککلرین استثمارچی حاکم طبقه لریله قایناییب قاریشدیلا، راحت حاکمیت اوچون لازیم اولان مادی و سایط مقابلینده بوتون خلقی اولکی محلی ظالم حاکملرین، "دؤولت" شاهلارینین اختیاریندا قویدولار، اونلار ایسه هم قوتتی شاهلاری، همده اؤز حیاتلاری، نفوذ و قدرتلرینی، اوردو و دیکتاتورلوقلارینی تأمین ائتمک اوچون خلقین قانینی سورروب ظلمو سون درجه یه چاتدیردیلا. بو قوتتی شاهلاری اؤز خلقلرینه آز ظلم ائتمه دیلا، اونلار بوتون مظلوم و زحمتکش بین النهرین اهالیسینین نفرت و غضبینی اؤز خلقلرینه قارشى یؤنلتدیلا و نهایت آغیر ایتگیلرله اؤز وطنلرینه، همدان و آذربایجان داغلارینا گئری چکیلدیلا و شبهه سیز باشچیلار، وارلانمیشلار و تانینمیشلار اؤلدورولدولر. دئمک قوتتی خلقی بابیلده کی ۹۱ ایلیک حاکمیتیندن ائله بیر اونملی فایدا الدهه ائده بیلمه دی، او بو ایشله یالنیز اؤزونو تاریخین قارانیقلاریندان چیخاردیب، تاریخ صحنه سینه گلدی. شاید گله جکده قوتتی - لولوبیلرین وطنی اولموش ماننا و مرکزی ماد تورپاقلاریندا اولاجاق علمی قازینتیلار و کشف اولوناجاق اثرلر باره ده آپاریلاچاق تدقیقاتلار و علمی آراشدیرمالار نتیجه سینده قوتیلرین بابیلده کی ۹۱ ایلیک حاکمیتلریندن چوخلو داها ده رین، اطرافلی و گؤزل معلوماتلار الدهه ائدیله جکدیر. لاکین بو گون الدهه اولان معلوماتلاردان چیخیش ائده رک، آنجاق یوخاریداکی فیکری دئمک اولار. قوتیلر بابیلده کی ۹۱ ایلیک حاکمیتلری دؤورو بین النهرین زحمتکشلری و شهر - دؤولتلرینین نفرت و غضبینی ائله تحریک ائتمیش ایدیلرکی، اونلار اؤز وطنلرینه قایتدیقدان سونرا، بابیل حاکم دایره لری، اونلارین گله جکده تجاوز و هجوملارینین قاباغینی آلقاق، اونلاری ازیب، هر جور تشکللرینی پوزوب، اونون یارانماسینا مانع اولماق اوچون، دفعه لرله و آردیجیل شکیلده اونلارین تورپاقلارینا هجوم ائتدیلا.

شبهه یوخدورکی، بین النهرین حاکم دایره لرینین بو هجوملاردان هدفلری قوتتی - لولوبیلرلی ازیب، تشکلدن ساخلاماقدان علاوه، همده دؤورون اکثر دؤولتلرینین سیاستی و عادتلی اولاراق، اونلاری تالاییب چاپماق، غارت ائدیلا، دؤولت و وار - یوخلارینی آپارماق، اونلارا وئرگی و خراج باغلاماق و اونلاری اؤز لرینه تابع ائتمک ده اولموشدور.

قوتیلرین مغلوب اولاراق م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایلده اؤز وطنلرینه قایتدیغیندان سونرادان باشلا یاراق، بین النهرین حاکم دایره لری و شهر - دؤولتلری باشچیلاری هر نچه ایلدن بیر قوتتی - لولوبیلرین وطنینه تالانچی هجوملار ائتمیشلر. بو باشچیلاردان بیرى "اور" شهر - دؤولتینین قدرتلی باشچیسی، اورون اوچونجو شاهلار سولاله سی شاهى "شولقى - Šulqi" (شاهلیغی م.ق.

۲۰۵۶-۲۱۰۳) نین آزی دوققوز دفعه زاقروس داغلارینین جنوبو، یعنی لولوبی - قوتتیلرین وطنینه هجومونو گؤستریمک اولار. بو بارهده "ایلامین تاریخ و مدنیتی" اثرینده اوخویوروق:

"... شولقی آزی دوققوز دفعه، زاقروس داغلاریندا یئرلهشن "شوش"ون داها شمالی تورپاقلارینا، یعنی لولوبیلرین اؤلکهسینه اوردو یوروتدو".^۱ چوخ احتمال باشقا بینالنهرین شهر - دؤولتلی باشچیلاری دا بو زامانلار قوتتی - لولوبیلرین تورپاقلارینا هجوملار ائتمیشلرکی، هله لیک بیزه معلوم دئییلدیر.

بحث ائتدیگیمیز همین بو دؤورلرده و اوندان سونراکی یوز ایلیکلرده، یعنی ایلاملارین "سوکل ماخ" شاهلار سولاله سی [م.ق. ۱۵۵۰ - ۱۸۰۰] دؤورونده ایلام شاهلاری دا آرا - سیرا قوتتی - لولوبی لرین اراضیسینه هجوملار ائتمیشلر. بو هجوملار بارهده سونرا دانیشا جاییق. □ □ □

□ بو دؤورده لولوبی - قوتتیلرین دیلی و مدنیتی

لولوبی و قوتتیلرین دیلیندن دانیشاراق، بیر داها قید ائتمک لازیمدیر کی، او دیل، ا.م. دیاکونوفون دفعه لرله گؤستریدیگی کیمی، هند - آوروپایی دیللردن اولمامیش و سومثر و ایلام دیلترینه، داها دقیق دئسک، ایلام و کاسسی دیلترینه یاخین بیر التصاقی دیل اولموشدور، بو دیل قوتتی - لولوبیلرین غربینده یاشایان "هورری" لر و جنوبلاریندا یاشایان "کاسسی" لرین دیلی ایله عینی کؤکل و یاخین ایدی. ا.م. دیاکونوف کاسسیلرله قوتتیلرین دیلینی مقایسه ائده رک یازمیشدیر:

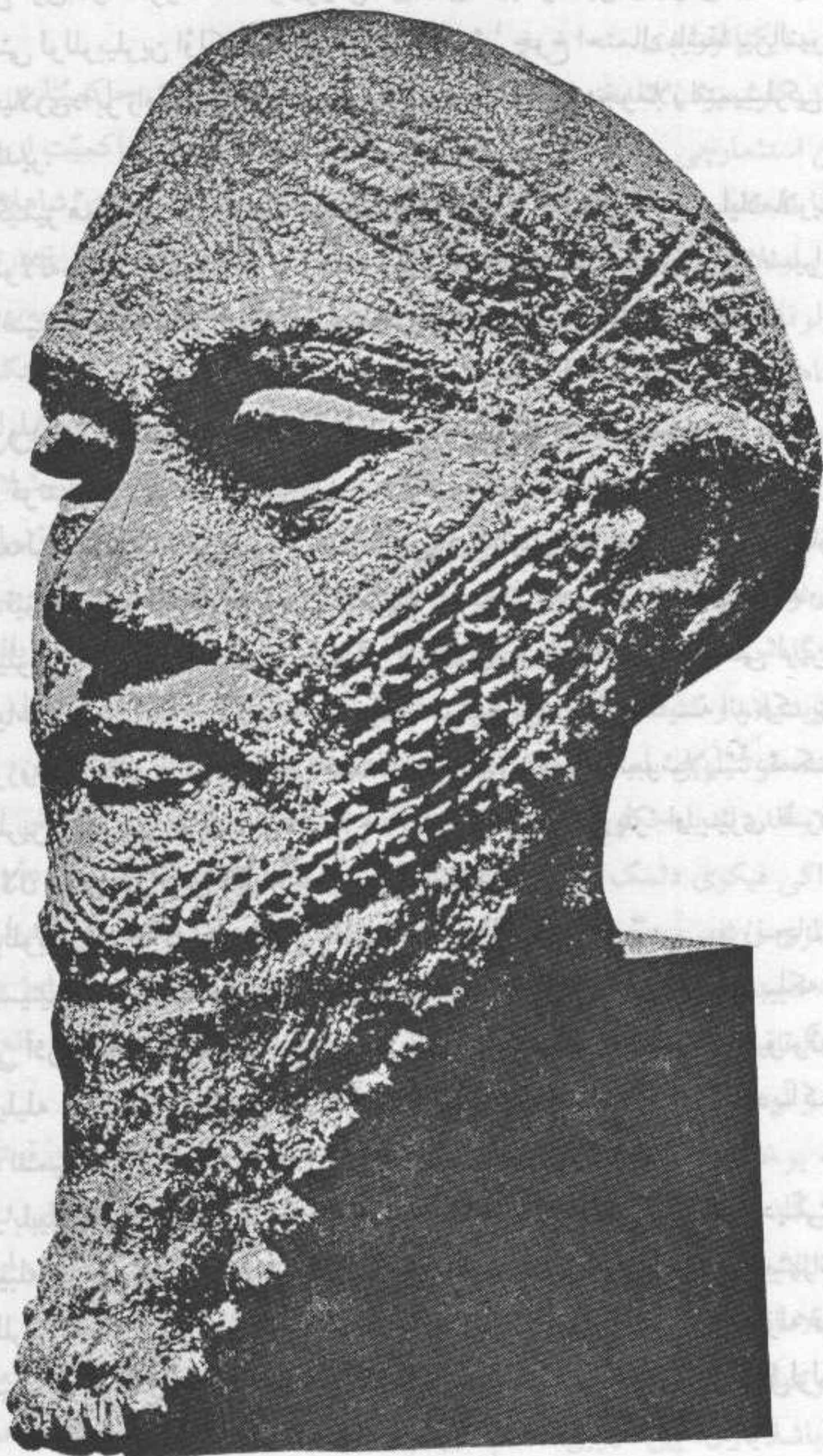
"ایکی قومی قوروه (کاسسی و قوتتی) دیل جهتدن معین قدر یاخین اولموشلار".^۲ دئسک، التصاقی اولموش قوتتیلرین دیلی بیر طرفدن اونلارین غربینده اولان "هورریلر" او بیری طرفدن ایسه جنوبلاریندا اولان "کاسسی" لرین دیلینه یاخین اولموشدور.

قوتتی - لولوبیلرین، بو گونکو جنوبی آذربایجانین اؤنملی حیصه سی و زنجان - همدان اراضیسی اهالیسینین دیلی نه تکجه هورری و کاسسیلرین دیلینه یاخین ایدی، بلکه او هم او زامانکی شمالی آذربایجان اهالیسینین دیلی، همده یاخین شرقین او زامانکی بوتون التصاقی دیللی لرینین دیلیله یاخین ایدی. بو واقعیته چوخ احتیاطلا یازان تاریخچی ا.م. دیاکونوف بو جمله لرله افاده ائتمیشدیر:

"آسوری و بابیل قایناقلاری بو اؤلکه ده (آذربایجان م.) رایج اولموش نئچه دیلی آدلا ذکر ائدیرلر. بو ترتیبه: قوتتی، لولوبی، مانی (قوتتی یا لولوبی دیلترینین شعبه لری) مئهرانی، کاسپی دیللی. بو دیلترین خصوصیتی و بیری - بیرله و یاخشی تانینمیش باشقا دیللرله قوهوملوق درجه لری هله لیک بیر او قدر آیدین دئییلدیر. لاکین یئرینده دئییه جک بیر سیرا دلیل لرله دئسک

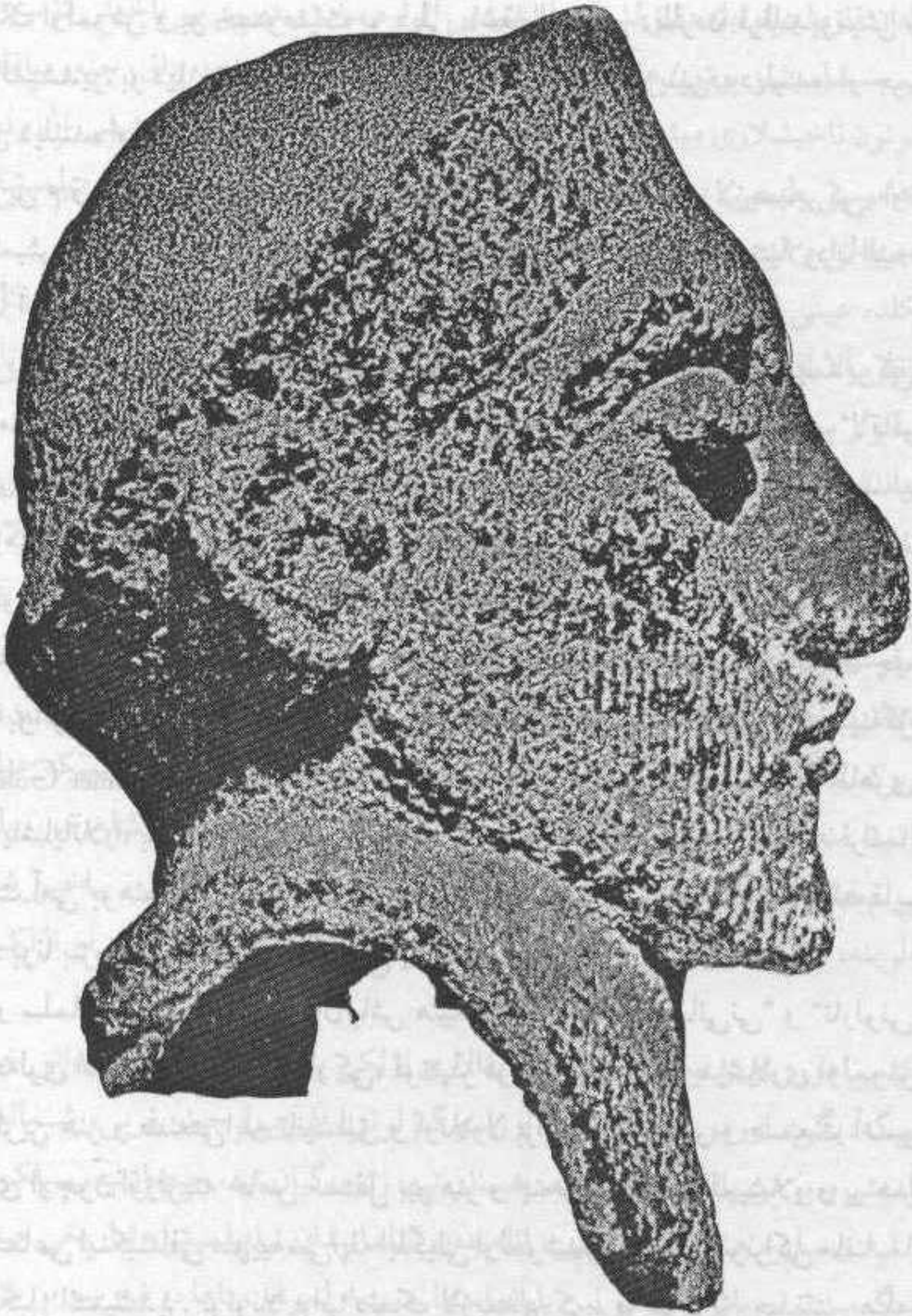
۱ - ایلامین تاریخی و مدنیتی، یوسف مجیدزاده، ص ۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۲۵.

[ش - ۵۶] بیر قوتی شاهی باشینین ھنیکلی. مفرغدن.

ھمداندان تاپیلیمیش. م.ق. III مین ایللیک ایلام صنعتکارلاریندان.

[ش - ۵۷] سلماسدان تاپیلیمیش مفرغدن باش هنیکلی. (تاریخی بللی دئییلدیر)

اولارکی، آدلارینی چکدیگیمیز دیلر عمومیتله و یا بعضاً بیر طرفدن اسکی مدنیت منطقه لرینین بیرینین دیلی ایله، یعنی ایلام دیلیله و او بیر طرفدن "کاسپیلر و آلبانیلارین" و باشقا شمالی آذربایجان (اران) قوملاری و خزر دریاسینین (کاسپی دریاسی) جنوب غربینه قونشو اولان اراضی قوملارینین دیلری ایله قوهوملوقلاری اولموشدور.^۱

یئرینده اشاره ائتدیگیمیز کیمی قوتتیلرین دیلی التصاقی اولماقلا برابر، اوزونه خاص آغیر

سسلره مالک اولموش و بو خصوصیت بو دیلی باشقا التصاقی دیللردن فرقلندیرمیش و بیر لهجه شکلینه سالمیشدیر. بو دیل خصوصیتی سونراکی بعضی آلبان ائللرینین ده دیلینده، او جمله دن اوتی و گرگرلرین دیلینده اولموشدور.

قوتیلرین م.ق. III مین ایللیکده کی مدنیتینه گلدیکده ایسه دئمک لازیمدیر کی، اونو تمثیل ائدن، تاپیلیمیش بعضی هئیکل لر، داش اوزه رینده کی تصویر لر و بعضی قازیتیلاردان الده ائدیلمیش اثر لر اساساً آمریکا و آوروپا موزه لرینده ساخلانیلماقدادیر.

قوتیلرین بین النهرین ده حاکمیتی دؤورو مدنیتلری باره ده بو قدر دئمک لازیمدیر کی، اونلارین اثرلری سومثر - اککد مدنیتی و هنری دیر. مثلاً "قودئا" نین حاکمیتی دؤورو یارانمیش "لاقاش" هئیکلی قوتی هنری محصولو یوخ، سومثر - اککد صنعتی محصولو دور. قوتیلرین بو دؤوره عاید مین ایللیگین اولان هنر و مدنیتلری باره ده م.ق مفرغدن III سونلارینا عاید و همدان دان تصادفاً تاپیلیمیش، قایریلمیش، نظره گلن قوتی شاهینین باشینین هئیکلیدیر کی، ا.م. دیاکونوفون فیکرینجه، اککد و یا ایلام اوستادلارینین هنرینین محصولو اولوب یا اونلارین سبکینه بلد بیر اوستانین الیندن چیخمیشدیر. نظریمیزجه بو اثر ارته اوستادلارینا منسوب دور. بو اثر آمریکانین "برئمتر قالتری" - "موزه سینه گورونوشجه بو گون Bremmer Gallery آپاریلمیشدیر. بو هئیکل یوکسک هنر نمونه سیدیر و ظاهری زاقروس داغلاریندا یاشایانلارا، باشینا باغلادیغی پارچا ایسه ایلام باش اورتوکلرینه بنزه ییر. فرانسالی اینسان شوناس "ا.ت. آمی" بو هئیکلین تیپینی ایندی کی شوشانا حیه سینین اینسانلارینین تیپی ایله مقایسه ائدیپ، عینی بیلیر. بونا بنزر تیپ کاسسیلرده ده چوخ ایدی.

بو اثر و سلماسدان تاپیلیمیش مئثال باش هئیکلی، ائله جه ده "آنوبانی نی" و "تارلونی" نین داش قازما لؤوحه لری اساسیندا دئمک اولار کی، قوتیلر قونشولاری و سویداشلاری اولموش التصاقی دیللی خلقلرین هنر و صنعتی ایله تانیشلیق و اونلارلا برابر، واحد هنر و صنعت آتموسفئرینده یاشادیقلاری اوچون اؤزلرینه خاص مستقل بیر هنر و اینجه صنعت یاراتمیشلار و بو هنر اونلارین حیاتی، اجتماعی اینکیشافی سوییه سی ایله ایلگیلی اولموشدور. بو هنر سونراکی ماننا - ماد هنرینین تملینی تشکیل ائتمیشدیر. بونونلا برابر دئمک لازیمدیر کی، قوتی لرین مدنیتی هله ده اساساً آذربایجان و همدان تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر و شبهه سیز گله جک علمی قازیتیلار و تحقیقاتلار بو باره ده داها گئیش و دقیق معلوماتلار وئره جکدیر.

شکلینی گؤردوگونوز سلماسدان کشف اولموش اولدوقجا قدیم دؤورلره عاید تونجدان اولان کیشی باشی هئیکلی، ائله جه ده همدان دان تاپیلیمیش قوتی شاهلاریندان بیرینین باشینین تونجدان اولان هئیکلی، هر ایکسی چوخ احتمال تۆکمه اوصولو ایله قایریلمیشدیر. ا.م. دیاکونوف قوتی شاهی نین باشی هئیکلینی م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونلارینا عاید، اؤزوده اونو اککد و ایلام اوستالارینین ایشی گؤسته ریر و سلماسدان تاپیلان باش هئیکلی باره ده فیکر سؤیله مه ییر.

هر ایکسی اثر تونجدان و اریدیلیب قالپا تۆکمه اوصولو ایله یارانمیش و چوخ احتمال اوزلرینین

ناخیشلاری سونرادان قازما یولوايله دقیق لشدیر یلمیشدیر. اثرلره ساده و دهرین بیر باخیش گؤسته ریر کی، اونلاردا کیشی سیماسینین بوتون عضولری : گؤز، قاش، قولاق، بورون، دوداق، چنه، ساققال، بویون، حتی بؤرکونون ناخیشلاری میثیلسیز بیر مهارت، صنعت و اوستالیقلا یارادیلمیش، اؤزوده بو بدن عضولرینین هامیسی طبیعی، دیری، جانلی، صنعی لیک و دورغونلوقدان اوزاق یاردیلیمیشلار، یعنی یوکسک، تجربه لی و قدیم بیر هنر و صنعت محصولودورلار.

هر ایکی هئیکلده عینی اولان بو اؤزلیکلر و هر ایکی اثرین واحد هنر و صنعت آتموسفئیرینه عاید اولدوغونو نظره آلاراق، تاریخ علمینین تازا نایلیتیرینه اساساً اونلارین باره سینده تامامیه تازا و واقعیته اویغون فیکرلر سؤیله مک لازیمدیر.

غربی آذربایجاندا "ارتته" (آراتتا) مدنیتی "فصلینده گؤردوک کی، م.ق. ۴ و ۳ - نجومین ایللیکلرده جنوبی آذربایجانین غربی - زاقروس داغلارینین شمالی و توروس داغلاريله قووشدوغو سیخ اورمانلی و زنگین معدنلی داغلیق منطقه ده، باشقا سؤزله دئسک، بوگونکو نقده، اورمو، سلماس، قوشچو گه دیگی، خوی داغلیق اراضیسی، هابئله وان گؤلوايله اورمو گؤلو آراسینداکی تورپاقلاردا "هورری" خلقی یاشامیش و دؤورون ان قاباقجیل تکنیک، مثالوژی، علم، هنر، معمارلیق، یوکسک صنعت، اوستالیق و مهارتینه مالک اولموش و بو یوکسک علمی خصوصیتلرده بوتون منطقه خلقلری، حتی سومثرلرده تاثیر ائدیپ یول گؤستریمیشلر. هورریلرین بؤیوک حیصه سی م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده غربی آذربایجاندا مهاجرت ائده رک، یاخین شرق منطقه سی اؤلکه لرینه، حتی مصره قدر گئتمیش و هنر و صنعتلرینی اؤزلری ايله او اؤلکه لره آپارمیشلار.

گؤرون دوگو کیمی هورریلرین معین ائللری و طایفالاری اؤلکی یئرلرینده، یعنی چاغداش خوی، سلماس، قوشچو گه دیگی، اورمو، نقده، یعنی اورمو گؤلونون غربی، جنوب غربی، شمال غربی اراضیلرینده یاشامیش و بو تورپاقلاردا گؤی تپه، حسنلو تپه، زئوه، گیان تپه، حیصارتپه، سیلک تپه، یانیق تپه، شامو تپه و سایره هنر خزینه لرینین، ائله جه ده سلماسدان تاپیلیمیش، تاریخی معلوم اولمایان گؤستر دیگیمیز تونج باش هئیکلی نین یارانماسینا سبب اولموش، داها دوغروسو بو یئرلرده اؤز هنر و صنعتلرینی یاشاتمیش، اؤز هنر، علم و تکنولوژیلرینی نسیلدن - نسیله کؤچوره رک اینکیشاف ائتدیرمیش، قوتتی - لولوبی خلقلرینین یاشادیغی اراضیلرده یایمیش، یعنی سیلک تپه، حیصارتپه، مارلیک تپه، گیان تپه، کلاردشت، مجید تپه و سایره هنر مرکزینین یارانماسینا، بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی تورپاقلاریندا واحد هنر و صنعت مکتبی و آتموسفئیرینین یارانماسینا سبب اولموشلار.

غربی آذربایجانین یاراتدیغی اؤز دؤورونون ان یوکسک، مترقی و قاباقجیل تکنولوژی، هنر و صنعتی بوتون یاخین شرق اؤلکه لری و خلقلرینه، او جمله دن اککد و ایلام هنری، صنعتی، تکنولوژیسی، معمارلیغی، علمی، مثالوژیسی و سایره سینه تاثیر ائدیپ، یول گؤستریمیشدیر.

دئمک اولاً همداندا تاپیلیمیش قوتتی شاهینین باشی هئیکلی اککد و ایلام صنعتکارلارینین اثری یوخ، محلین، همدانین، بوگونکو اورموگو لونون غربی قسمتلی اوستالارینین اثری اولاییلر، چونکی بونلارین اوستا و صنعتکارلاری سومئر، اککد و ایلام خلقلری و اوستالارینا بو جهتدن یول گؤستهرن، علم و تکنیک اویره دن اولموشلار.

ایکینجیسی، سلماسدان تاپیلیمیش تونج باش هئیکلی لاپ محلین - سلماس و اورانین غربی داغلیق منطقه لری اوستالارینین اثری، اؤزوده م.ق. ۳ و ۲ - نجی مین ایلیکلرین بیر یادگاریدیر و شبهه سیز اونون تایلاری و بو هنر و صنعتین یوزلرجه باشقا - باشقا اثرلری همین بو منطقه لری تورپاقلاری آلتیندا یاتاراق اؤز اوولادلاری اولان آذری خلقی طرفیندن ده رین علمی قازیتتی ایشلرینی گؤزله ییرلر.

آقای فیروز منصوری "ارته" مدنیتی، او جمله دن سلماسدان تاپیلیمیش کیشی باشی هئیکلی باره ده دانیشارکن یازمیشدیر:

"ماد تاریخنین ۱۱۲ - نجی صحیفه سینده باسیلمیش، سلماسدان کشف اولموش اولدوقجا اسکی و تونجدان قایریلمیش باش هئیکلینین شکلی، اورارتو قالاسی "هفتوان تپه" دن کشف اولموش بالتا، میزراق و ده میر اوخلار، هفتوان تپه نین دؤردونجو (م.ق. ۸۰۰ - ۱۲۰۰) اولو قبییرلریندن الده ائدیلمیش چوخلو سیرغا، گولفه، سانجاق، اوزوک، خالخال، بوخوو، و چوخلو تونج زنجیرلر کیمی بڑک وسایطی ... چارلز بارنی واسطه سیله گئیش شکلیده آچیقلا نیشدیر. او یازمیشدیر:

"هفتوان تپه نین دؤردونجو قازینتیلاریندان الده ائدیلمیش آلتلر و وسیله لر گؤسته ریر کی، بو یئرده مس، تونج و باشقا فلزلری بوتادا اریدردیله ر."^۱

بیز هله لیک تاریخچی عالیم "چارلز بارنی" نین یازیلارینی الده ائدیپ اوخویا بیلمه میشیک، آنجاق بورادا اونون نئچه جمله دن عبارت اولان فیکری، یعنی «م.ق. ۸۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللرده هفتوان تپه ده مختلف فلزلری بوتادا اریدردیله ر» فیکری بیزی بو تاریخی واقعیتی درک ائتمه گه هیدایت ائدیر کی، م.ق. ایکینجی مین ایلیگی ن سون یوز ایلیکلرینده "ارته" هنر، علم، تکنیک و مثالوژی مکتبینین بئجرتدیگی هفتوان تپه ده فلز خصوصی گیل قابلاردا اریدیله ر دیسه، دئمک، "ارته" ده اوندان احتمال بیر ایکی مین ایل قاباق اریدیله ر میس و بو واقعیتی آیدینجاسینا گؤسته رن سلماسدان کشف اولموش تونجدان اولان کیشی باشینین هئیکلیدیر کی، مس ایله قالایین معین نسبتله قاریشیغیندان یارانان آلیاژین - تونجون اریدیله ر، قالایا تۆکولمه سی کیمی خصوصی تکنیک ایله قایریلمیش و سونرا قازما - حکا کلیق تکنیکی ایله بزه نیب، دقیق لشدیریلیب و سیما جهتدن نظره توتولان شخص قیافه سینه سالینمیشدیر. ساده سؤزلرله دئسک، فلزی اریدیله ر، قالایا تۆکمک تکنیکی م.ق. ایکینجی مین ایلیگی ن سون عصرلرینده اورارتونون هفتوان تپه مکتبینده

اولموشدورسا، اورارتونون هنر، تشکیک و فلز اوزهرینده ایشله مک مکتبینین یارادانی، اونون آناسی سلماس، قوشچی، حسنلو، زئوه، گۆی تپه مکتبلری اولموشلارکی، اونلارین دا علم، هنر، تشکیک، فلزکارلیق، معمارلیق، مثالوژی، صنعت و اوستالیق باباسی "ارتته" مکتبی، هنری، یعنی غربی آذربایجان اوجاغی، اورمو گۆلونون غربی و سلماس منطقه لری و هنر مکتبلری اولموشدور.

همین بو سلماس، قوشچو گه دیگی منطقه لریندن گۆستردیگیمیز تونج اینسان باشی هئیکلینین تصادفاً تاپیلدیگی کیمی، باشقا تونج حیوان هئیکلری ده تاپیلیمیشدیر کی، بو یئرلرین بئله تاریخی مثال اثرلرله زنگین اولدوغو و علمی قازینتی ایشلرینه جدی محتاج اولدوغونو آیدین گۆستریر. همین سلماسین قوشچو گه دیگی منطقه سیندن تصادفی حالدا تاپیلیمیش تاریخی اثرلردن بیر ده بو منطقه نین "انزال" کندیندن، اؤزوده تقریباً یوز نئچه ایل بوندان قاباق الدهه ائدیلمیشدیر. اثرلرین الدهه ائدیلمه سی جریانلی و اثرلرین سرگذشتی بئله اولموشدور:

۱۹۰۵ - نجی ایله، سلماسین ۱۵ کیلومتر جنوب شرقینده یئرله شن قوشچی گدیگینین "قارپاق" "ماحالینین" "انزال" کندینده فهله لر بنا تملی قازارکن، کیچیک بیر داش ائوه راست گلیرلر کی، اوندان داشدان اولان اوجا پایا اوزهرینده تونجدان قایریلمیش ایکی اؤکوز هئیکلی قویولموش ایدی. اؤکوز هئیکللرینین آغیر اولدوغو اوچون، عاوام فهله لر ائله گومان ائدییرلرکی، اونلارین داخلینده قیزیل واردیر، بونا گۆره ده گورپونله اونلاری سیندیریرلار. کندین اربابی حادثه دن خبردار اولوب، اؤکوز مجسمه لرینین ساغلام قالمیش باشلارینی فهله لردهن آلیر. سونرا اونلارین بیر تیفلیسده مجید سلطان آدلی شخصین کولتکسیونوندان باش چیخاریر، دیگری ایسه تبریزده ولیعهد اولان محمد علی میرزایا هدیه وئریلیر.

بو گون اونلارین بیرینجیسی "لوور" موزه سینده، ایکینجیسی ایسه "هاروارد" دارالفونونونون "هانری فوق" موزه سینده ساخلانیلیر. بونلاردان علاوه "انزال" کندینین اربابی اورادان بیر تونج ایلان، نئچه گوموش دیبجک و بیر ائتلی تونج کمریند تاپیرکی، او کمریندن اوستو قاباری اؤکوز، آسلان، قانادلی اوخ آتان و باشقا ناخیشلارلا بزنمیش ایدی. بو کمریند ایندی نیویورکون "هانری متروپولیتن" موزه سینده ساخلانیلیر.^۱

هئچ شبهه سیز، بو کیمی اثرلر همین بو سلماس و قوشچی گه دیگی منطقه سینده چوخدور، بونا گۆره ده بو یئرلرین علمی قازینتی ایشلرینه جدی احتیاجی واردیر.

بو دئدیکلریمیزدن بو نتیجه لری چیخاردا بیله ریک کی، یوخاریدا شکلینی وئردیگیمیز سلماسدان تاپیلیمیش کیشی باشی هئیکلی اولاً منطقه نین اؤز اوستالارینین محصولودور، ایکینجیسی بو اثر م.ق. ۳ - نجو مین ایللیگین "ارتته" مکتبی و اونون هنرمندلری و یا اونلارین شاگردلرینین الیندن چیخمیشدیر.

□ □ □

□ قوتتی - لوللوبیلر م.ق. ایکینجی مین ایللیکده

□ بو گونه قدر خارجی منبعلردن الده ائدیلمیش سندلر و معلوماتلار گؤسته ریر کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیکده یئنه ده بو گونکو آذربایجان و همدان اراضیسینده اساساً لوللوبی - قوتتی ائلری و خلقلری یاشامیشلار. آنجاق بو مین ایللیکده وضعیّت، کئچمیش مین ایللیگه گؤره، قسماً عوض اولموشدور، بو معنادا عوض اولموشودور کی، م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونلاریندا قوتتیلرین بابیلده ۹۱ ایللیک حاکمیتی آرادان آپاریلیب، قوتتی باشچیلارینین اؤز وطنلرینه قایتدیغیندان سونرا، بیر طرفدن بابیل و بین النهرین حاکم دایره لری آردیجیل شکیلده قوتتی - لوللوبیلرین اؤلکه سینه هجوم ائتمیش، اونلارین تشکّلونه مانع اولموش، اورانی تالامیش، دیگر طرفدن ایسه بابیلده حاکمیتی سینایارق تجربه قازانمیش قوتتی - لوللوبی باشچیلاری هم اؤزلری مستقل و هئچ بیر دؤولته باغلی اولمایان دؤولت و حکومت یاراتماغا جان آتمیش، همده بابیل و بین النهرینین چئشیدلی شهر - دؤولت لرینین، یعنی سامی خلقلرینین التصاقی دیللی خلقلره قارشى دورمالارینی گورموش و اونون مقابلینده، طبیعی اولارق، اؤز سويداشلاريله یاخینلاشیب، بیرلشمه گی لازیم بیلیمیشلر. بونوندا نتیجه سینده بو مین ایللیگین ایلک عصرلرینده، سامیلرین آردیجیل هجوملارینا رغماً، قوتتی - لوللوبیلر، کیچیک، لاکین مستقل، قدرتلی، نفوذلو محلی حکومتلر یاراتماغا موفق اولموشلار. بو محلی حکومتلر منطقه میزین التصاقی دیللی خلقلرینین بابیله قارشى بیرلیک و اتحادینا گیرمیش اولسالاردا، هله یئرلی، محدود حکومتلر ایدیلر و عموم اؤلکه نی احاطه ائدن حکومتدن اوزاق ایدیلر. م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اؤللری و اورتالاریندا، ا.م. دیاکونوفون فیکرینجه، کاسسیلر قوتتی - لوللوبیلرین اؤلکه سینه هجوم ائتمیشلر، حتی کاسسیلر بابیل شاهى حمورابیدن سونرا [م.ق. ۱۷۵۰ - ۱۷۹۲] بابیلین اصیل حاکملری اولموشلار. اگر کاسسیلر قوتتی - لوللوبی اراضیسینه هجوم ائدیب، اوزون زامان اونلاری اؤزلرینه باغلی حالدا ساخلامیشلارسا، قوتتی - لوللوبیلرین یئرلی دؤولت لرینین یارانماسی و محکملنمه سینه بؤیوک تأثیر گؤسترمیش و اونلاری التصاقی دیللی خلقلرین بابیله قارشى بیرلیگینه جلب ائتمیشلر. □ □ □

□ قوتتی ملکه سی "ناوار" خانیمین حاکمیتی

□ کئچن فصیلده گؤستریمیشیک کی، قوتتیلر م.ق. ۲۱۰۹ - نجی ایلده بابیل حاکمیتیندن چیخاریلدیقدان و اؤز وطنلرینه قایتدیقدان سونرا، مختلف بابیل شهرلرینین حاکملری و شاهلاری آردیجیل شکیلده قوتتیلرین اؤلکه سینه هجوم ائتمیشلرکی، هم اونلارین تشکّلونون قاباغینی آلسینلار، تا اونلار گله جکده بیر داها بابیله هجوم ائتمک فیکرینه دوشمه سینلر، همده اونلارین وار - یوخونو تالاییب آپارارق، اؤز حکومتلری، طنطنه و جاه و جلاللاری و اوردولارینا مادی زمینه یاراتسینلار.

بابیل حاکم دایره لرینین بو فیکرلری و غدارلیقلارینا رغماً، قوتتی و لوللوبی خلقلری اؤز

وطنلرینده، نه بو دؤور، نه ده اوللر و سونرالار استقلال، حاکمیت و اؤز آياقلاری اوستونده دورماق فیکریندن ال چکمه میشلر.

سونرالار گؤره جه ییک کی، اوللر آسوری و سونرالار هم آسوری، همده اورارتو شاهلارینین آردیجیل هجوم و غارتلرینه رغماً، بیرى - بیريله متفق و متحد اولماسالاردا، اونلارجا ماننا - ماد شاهلیقلاری و امیرلیکلری بنالی مستقل اولماق، یاد آغالیغینا باش ایمه مک فیکرینده اولموش و بو هدفه چاتماق اوچون دایانمادان چالیشمیشلار. شبهه سیز بو فیکر و فعالیت، قوتتیلرین بابیلده حاکمیتیندن اوللر قسماً اولدوغو کیمی، او حادثه دن سونرا قوتتى - لوللوبی خلقلری داخلینده اولموش و شبهه سیز گوجلنمیشدیر.

کئچن فصیلده گؤستریمیشیک کی، "اور" شهر - دؤولتى شاهى "شولقى" [م.ق. ۲۰۵۶ - ۲۱۰۳] اؤز شاهلیغی دؤورونده آزی دوققوز دفعه لوللوبیلرین اراضیسینه هجوم ائتمیشیدیر. اگر بو دؤورده قوتتى - لوللوبیلر داخلینده استقلال فیکری، بابیل و بین النهرینه تازا هجوم فیکری، شاهلاری داخلینده بیرى - بیريله بیرلشمک فیکری اولماسایدی، اگر قوتتى - لوللوبیلرین کیچیک شاهلیق و امیرلیکلری بابیله تابع اولسایدیلار، اونلارین آغالیغینا باش اگسه ایدیلر، ایلک هجومدا تعیین اولونموش وئرگی و خراجی مرتب اؤده سه ایدیلر، شولقى نین دوققوز دفعه آردیجیل هجومونا احتیاج اولاردی می؟ م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونلاری و اکینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده بین النهرین، ایلام و کاسسى شاهلاری طرفیندن قوتتى - لوللوبیلرین تورپاقلارینا اولموش هجوملاری ایکی قسمته بؤلوب ارشدیرماق لازیمدیر:

۱ - عمومیتله بابیل، بین النهرین و بو اولکه نین شهر - دؤولت لرینین شاهلاری طرفیندن اولان هجوملار. فیکریمیزجه بونلار عمومیتله منفی خارکتئر داشیمیشدیر.

بو دؤورلرده بین النهرین اولکه سینده التصاقی دیللی سومئرلر چوخدان برى سیاست صحنه سیندن چیخمیش، یا اورتا آسیا یا قایتمیش، یادا سامی خلقلری داخلینده حل اولموش و یا حل اولونماقدایدیلار. یعنی بوتون بین النهرین شهرلرینده سامی خلقلری، یعنی آرامیلر، کلدانیلر و داها غربده یهودیلر، آسوریلر، فینیقیلر و ... حکم سورمکده ایدیلر.

بین النهرین سامی شاهلاری طرفیندن قوتتى - لوللوبیلرین اراضیسینه بو دؤورلرده اولموش هجوملارین، یوخاریدا گؤسترديگمیز کیمی، هدفی قوتتى - لوللوبیلر گئری قالمیش، غیر - متشکل، تابع، وئرگی و مالیاتی مرتب وئرن، باشی آشاغی، داغینیق، استقلال و حاکمیت باره ده دوشونمه یین حالدا ساخلاما ق اولموشدور. بونا گؤره ده اونلارین هر بیر هجومو زامانى قوتتى - لوللوبی شاهلاری و امیرلری بیر سیرا حاللاردا موقتى اولاراق، اؤزلرینی تابع گؤستمیش، خراج، مال - قارا، قیزیل، گوموش و سایره بو کیمی هدیهلر هجوم ائدن شاهلارا وئرمکله، اونلارین خطرلرینی سووموش و اونلار گئنددن سونرا، اؤز استقلال و حاکمیتلری اوغروندا کی ایشلرینه دوام ائتمیش، وئرگی و خراج وئرمکدن امتناع ائتمیش، غالب شاهلارین قویدوقلاری نماینده لرین

سۆزونه باخمامیش، امکان اولدوقدا اونلاری قوموشلار، بودا او شاهلارین تازا هجوملارینا سبب اولموشدور. یعنی بینالنهرین شاهلارینین آردیجیل هجوملارینا رغماً، قوتتی - لوللوبی خلقلرینین امیرلری و شاه کاهینلری همیشه اولموش و داخلی استقلاللارینی ساخلامیشلار.

۲ - عمومیتله ایلاملار و کاسسیلر طرفیندن، یعنی التصاقی دیللی خلقلر طرفیندن قوتتی - لوللوبیلر اولکەسینه بو دؤورلرده اولموش هجوملار. بو هجوملارین اوللری منفی، غارت و تالان خاراكتئرینه مالک اولسادا، سونرالاری قوتتی - لوللوبی خلقلرینی عموم التصاقی دیللی خلقلری بابیل و سونرالار آسوریلر علیهینه اتقاقا جلب ائتمک، اونلارلا مدنی، اقتصادی علاقه و وحدت یاراتماق باخیمیندان دقته لایق و خیرلی اولموشدور.

کئچن فصیللرده دؤنه - دؤنه اشاره ائتمیشیککی، ایلاملار و کاسسیلر التصاقی دیللی اولموش، همده اوزون عصرلر دوام ائتمیش یوکسک سوییه لی مدنیتته مالک اولموشلار، حتی مختلف تاریخ اوزمانلارینین فیکرینجه، او جمله دن آکادئمیک ماراگووره، قوتتی - لوللوبی و ماننا - ماد خلقلری و دؤولتلری و حکومتلرینین رسمی دؤولت، اداری و تجارت دیللری ایلام دیلی اولموش و حتی آکادئمیک مارین فیکرینجه ماد دیلی ائله هامان ایلام دیلی اولموشدور. اگر آکادئمیک مارین فیکرینی قسماً مبالغه لی فرض ائتسکده، هر حالدا ایلام، کاسسی، قوتتی، لوللوبی، ماد و ماننا خلقلرینین دیللرینین هامیسی التصاقی، بیری - بیرینه یاخین اولموش و اوزون عصرلر تقریباً واحد مدنی و اقتصادی آتموسفئرده یاشامیش، بیری - بیرینین علمی، سیاسی، اقتصادی و مدنی نایلیتلریندن یارارلانمیشلار.

بو ائتنیک و اقتصادی وحدت، دیل و مدنیت بیرلیگی سبب اولموشدورکی، ایلام و کاسسیلرین قوتتی - لوللوبی تورپاقلارینا هجوملاری بینالنهرین شاهلارینین هجوملاریندان فرقلنسین. بو فرقلنمه بابیل شاهلاری قارشیسیندا ایلام، کاسسی، قوتتی، لوللوبیلرین، بو هجوملار نتیجه سینده بیرلشمه سی و متحد اولماسیله اوزونو گؤسته ریر.

ایلاملارین قوتتی - لوللوبیلر علیهینه اولان هجوملارینین قوتتی - لوللوبیلری اؤزلری ایله بیرلشدیرمک، بابیله قارشى متحد ائتمک مقصدی داشیماسی باره ده الیمیزده تاریخی سند یوخدور، لاکین بو هجوملاردان سونرا، بابیل هجوملارینین عکسینه اولاراق، قوتتی - لوللوبیلر داخلینده نسبتاً قدرتلی و بابیله قارشى ایلاملارلا متحد اولان قدرتلی و تدبیرلی شاهلارین ایش باشیندا اولماسینی گؤروروک. بو قوتتی - لوللوبی شاهلاری، چوخ احتمال ایلام هجوملاریندان قاباقدا اولموش و داخلی اختلافلار اوجوندان ایلاملاردان یاردیم ایسته میش و اونلارین قوتتی - لوللوبی اراضی سینه اوردو یوروتمه سی نتیجه سینده ایش باشیندا اولان معین شاهلارین مخالفلری آرادان گئتمیش و شاهلار اؤز موقعیتلرینی محکم لندیرمیشلر و یا تازا شاهلار ایش باشینا گلیمیشلر.

بو دئدیکلریمیزه ان گؤزل شاهد و دلیل قوتتی شاهى ملکه "ناوار - Navar" ین سلطنتی و ایلاملارلا بابیله قارشى متحد اولاراق اوردو یوروتمه سیدیر.

ملکه ناوارین نه زاماندان قوتتی شاهی اولماسی و نه مدّت سلطنت ائتمه سی و هانسی اراضیده شاه اولماسی باره ده هله لیک دقیق معلوماتیمیز یوخدور، آنجاق بیلیریک کی، او م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده قوتتی شاهی اولموشدور. احتمال او "نامار" منطقه سینده حکم سوروموشدور.

بو زامان ایلامدا "سوکل ماخ - Sukkal - Max [۱۵۵۰ - ۱۸۰۰]" سولاله سینین شاهی "شیروکدوخ - Širukduh" شاه اولموش، اؤزوده بابیل شاهی حمورابی ایله [سلطنتی م.ق. ۱۷۵۰ - ۱۷۹۲] چاغداش و سلطنتینن ایکینجی یاریسیندا، یوسیف مجیدزاده نین یازدیغینا گؤره، حمورابییه تابع اولموشدور. "بیرینجی شیروکدوه" قوتتیلرین تورپاقلارینا هجوم ائتمیشدیر، آشاغیدا گؤره جه گیمیز کیمی، بو هجوم، چوخ احتمال بیرینجی شیروکدوهون حمورابییه تابع اولمادیغی ایللرده، یعنی حمورابیدن قاباقکی سلطنتی ایللرینده باش وئرمیشدیر.

بیرینجی شیروکدوهون قوتتیلر اراضی سینه هجومونو میلادی ۱۹۷۵ - نجی ایلده عراق کردستانیندان تاپیلیمیش و م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایل حدودلاریندا ایلام شاهی بیرینجی شیروکدوه طرفیندن قازیلیمیش داش لؤوحه دن بیلیریک. لؤوحه ده چئشیدلی سیاسی مسئله لرله یاناشی، همده قید اولونور کی، "... ایلام شاهی بیرینجی شیروکدوه "تابیتو - Tabitu" آدلی بیر شخصه بیر مکتوب یازیب، سوروشور کی، "نه اوچون "ایتابالخیم - Itabalxim" اولکه سی اونون یانینا نماینده گؤندرمه ییر؟" همین بو لؤوحه ده یازیلیر کی، ایلام اوردوسو هجوم حاضرایدی و شیروکدوه اولجه اؤز دقتینی قوتتیلرین اولکه سینه - بو گونکو همدانلا اورمو گؤلو آراسیندا کی اولکه - یؤنلتدی. لؤوحه ده بیرده یازیلیمیشدیر کی، شیروکدوه اؤز عسگرلرینین اون ایکی مین نفرینی "نابیلی - Nabili" آدلی شخصین کوماندانلیغی آلتینا وئردی.^۱ کتیبه دن نقل ائتدیگیمیز بو جمله لرده اوچ مسئله قویولموشدور کی، هر اوچو "شیروکدوهو" و تام مستقل و قدرتلی بیر شاه گؤسته ریر:

۱ - نه اوچون "ایتابالخیم" اولکه سی شیروکدوهون یانینا نماینده گؤندرمه ییر؟
۲ - شیروکدوهون اوردولاری هارایا ایسه هجوم ائتمه گه حاضر اولدوقلاری حالدا، او قوتتیلرین اولکه سینه هجومو اوستون توتدو.

۳ - شیروکدوه ۱۲ مین عسگرینی "نابیلی" نین قوماندانلیغی آلتینا وئردی.
م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایلده قازیلیمیش بو لؤوحه ده اولان مطلبلر، شبهه سیز یا هامان م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایلده، یادا اوندان بیر نچه ایل قاباق، یعنی م.ق. ۱۷۹۰ - ۱۷۹۳ - نجی ایللرده باش وئرمیشدیر. بو دؤورده ایلام تجاوزکاردیر، لاکین یوسیف مجیدزاده نین فیکرینجه حمورابی م.ق. ۱۷۹۲ - نجی ایلده بابیل شاهی اولاندان سونرا "بیرینجی شیروکدوه" اونا تابع اولموشدور. لاکین مجیدزاده نین اؤزو گؤسته ریر کی، | شیروکدوهون عؤمرونون سون ایللرینده فراتین غربی اورتا

آخارقالاریندا یئرلشمیش "مارى" دن شوشا و شوشدان "مارى" یه نماینده گئتمیش، یعنی ایلام اوئللی مستقل بیر اوئلکه ایدی. باشقا کتیبه لر گوئسته ریر کی، ایلاملار "اثنونا - Ešnunna" شاهیله بیرله شیب "ایدامازار" شهرینی محاصره ائدیرلر. "ایدامازار" شهری حمورابیدن یاردیم ایسته ییر و او اوردو گوئده ریر. بیرینجی شیرکدوه محاصره دن ال چکیب شوشا قاییدیر و اوئلور. و اونون ولیعهدی "شیموت وارتاش - Šimut - vartaš" م.ق. ۱۷۷۰ - نجی ایلده شاه اولور، یعنی بیرینجی شیروکدوه حمورابی زامانیندا م.ق. ۱۷۷۰ - ۱۷۹۲ = ۲۲ ایل شاه اولموشدور.

بیرینجی شیروکدوهون کیچیک امیرلر و شاهلاری حضورونا چاغیرماسی، باشقا یئرله هجومونو سونرایا قویوب، قوتتیلر علیهینه یوروشو و اوردولاریندان ۱۲ مینینی بیر سرکرده یه تاپیشیرماسی فاکتلالری گوئسته ریر کی، او قدرتلی، باجاریقلی، بؤیوک اوردویا مالک و چوخدان بری شاهلیق ائدن مستقل ایلام شاهى اولموشدور. دوغرونداندا اگر شیروکدوهون حمورابیدن قاباقکی سلطنت ایللرینی ده آرتیرساق، اونون شاهلیغی ۴۴ ایل اولاجاقدیر، یعنی او م.ق. ۱۷۷۰ - ۱۸۱۴ - نجی ایللرده ایلام شاهى اولموشدور و یالیز فورمال جهتدن حمورابییه تابع اولموشدور. بودا قوتتی شاهى ملکه "ناوار"ین تاریخه معلوم اولان فعالیتتی دؤورو، یعنی م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده [۱۷۷۵ - ۱۸۰۰] اولموشدور.^۱

بیز بو فیکرده ییک کی، بیرینجی شیروکدوهون قوتتی اوئلکه سینه هجومونون سببی هله لیک معلوم اولماسادا، او، ملکه "ناوار"ین ایش باشینا گلمه سی و اگر اولدن شاه اولموشدور سادا، موقعیتی نین محکم لنمه سینه سبب اولموشدور، حتی فیکریمیزجه اونلار ایشداشلیق مقاوله سی ده باغلامیشلار و آشاغیدا بونو آچیقلا یا جاییق. دئمک، بیرینجی شیروکدوهون قوتتیلر دیارینا هجومو اساس اعتباریله منفی خاراكتئر داشیما میشدیر.

فیکریمیزجه م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اولیندن، یوخاریدا گوئستر دیگیمیز کیمی، کاسسیلرین قوتتی - لوللوبیلرین دیارینا هجومو و م.ق. ۱۴ - نجو عصره قدر اورایا حاکم اولماسی دا، اگر حاکم اولموشدورسا، بیر سیرا جهتلردن منفی خاراكتئر داشیما میشدیر، ا.م. دیاکونوف بو ایشی منفی گوئستر سه ده، نظریمیزجه اوئلر گو بود اولسادا، سونرالار فایدالی اولموش، قوتتی - لوللوبیلرین شاهلاری و امیرلرینین موقعیتلرینین محکم لنمه سینه یاردیم ائتمیشدیر، چونکی بونلارین هامیسی ائتنیک و کؤک جهتدن عینی و واحد مدنی، اقتصادی، سیاسی آتموسفئره مالک اولموشلار. ایستر کاسسیلر، ایسترسه ده بیرینجی شیروکدوهون قوتتی - لوللوبیلرین اوئلکه سینه اوردو یوروتمه سینین مثبت جهتی نی هم التصاقی دیللی اولان قوتتی ملکه سی "ناوار"ین محکم لنمه سی، گئنیش نفوذا مالک اولماسی و بؤیوک اوردو یاراتماسیندا، همده التصاقی دیللی خلقلرین سامی، اککد، بابیل و حمورابییه قارشى یارانان اتحاد و بیرلشمه سینده گؤروروک.

قدرتلی بابیل شاهی حمورابینین شاه اولماسی ایله یاخین شرقده قدرت موازن تی بابیلین خیرینه ده ییشدی، حمورابی باشقا خلقلر، خصوصیه التصاقی دیللی خلقلره فشار گتیریب، زور دئمه گه باشلادی. حمورابینین بو قدرتلی چاغلاری م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایلیگین ایلک روبعونده ایدی. همین دؤورده ایلام شاهی شیروکدوه حمورابینین بو زوراکیلیغینا قارشى "مارى - Mari" شهری حاکمی، "اثنونا - Ešnunna" اولکه سینین حکومتی، "مالقیوم - Malqium" بؤلوگو (دیاله چایینین دجله یه قووشان یئرلی) شاهی و آسوری اولکه سینده، بو گونکو سوریه ده یاشایان "سوبار" خلقینین شاهی ایله متحد اولدو. بونلاردان علاوه، بو گونکو ایران کردستانی اراضی سینده قوتتی خلقینین شاهی، ملکه سی بو اتحادا قوشولاراق، اون مین نفرلیک اوردو حاضرلادی.

حمورابییه قارشى بیرلشمیش بو شاهلاردان ایلاملار، قوتتیلر و سوبارلار (سوارلار - سابیرلر - ساویرلر) هئچ شبهه سیز التصاقی دیللی و ائتنیک جهتدن بیرایدیلر.

دئمک بیرینجی شیروکدوه اوزو قوتتیلر اولکه سینده هجوم ائندنده، هابئله اوندان اول و یا سونرا کاسسیلر قوتتیلر دیارینا هجوم ائندنده اورادا اولدن شاه اولموش و یا اونلارین ایش باشینا گتیردیگی ملکه "ناوار"ی شاهلیقدا تحکیم ائتمیش، اوزلری ایله حمورابییه قارشى بیرلشدیرمیشلر کی، او ملکه اونلارا یاردیم ائده رک اون مین نفرلیک اوردو دوزلتمیشدیر.

ملکه "ناوار"ین حمورابییه قارشى اوردو حاضرلاماسینین دیگر بیر تاریخی دیلی ده اولموشدور. اودا بوندان عبارتدیر کی، م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایله قوتتیلر اککدر، بابیللیر طرفیندن حاکمیتدن سالینب، چوخلاری اولدورولرک، اوز وطنلرینه قایتدیلار. بابیل حکومتینین قوتتیلره بو دیوان توتماسی، هئچ شبهه سیز قوتتی خلقینین خاطریندن اونودولمامیش و ملکه "ناوار"ی حمورابییه قارشى اون مین نفر قوتتی دؤیوشچوسو حاضرلاماغا تحریک و تشویق ائتمیشدیر. ملکه "ناوار"ین حمورابییه قارشى اوردو حاضرلاماسی و چوخ احتمال گؤندرمه سی نی ایلام تاریخی و مدنیتی اثرینده اوخویوروق :

"م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایلیگین ایلک روبعونده یاخین شرقین قدرت تعادلو بابیلین خیرینه ده ییشدی. منطقه ده تازا قدرتین یارانماسی نتیجه سینده، "مارى" (شهر.م.) حاکمی "زیمری لیم" سیاسی جهتدن خطینی ده ییشدی و حمورابی ایله قارشىلاشماق اوچون ایلام ایله متحد اولدو، اسکی متحدی کیمی، "اثنونا - Ešnunna" (حکومت.م) دا ایلامین کناریندا قالدی. ایلامین باشقا تازا متحدلریندن بیرى ایران کردستانی داغلاریندا، قوتتی منطقه سینده اولان ملکه "ناوار" ایدی کی، قید اولوندوغونا گؤره اون مین نفردن عبارت اولان بیر اوردو دوزلندی، دیگرى "مالقیوم - Malqium" (دیاله نین دیلجه یه قووشدوغو قسمتین جنوبو) شاهی، ائله جه ده آشوردا یاشایان "سوبار"لارین شاهی.^۱

* ۱ - ایلامین تاریخ و مدنیتی، ص ۱۶.

دئمک، م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین اوّللرینده، ایلام و کاسسیلرین قوتیلره قارشى هجوملارینا رغماً اونلارین حکومتلری دوام ائتمیش و اؤز سويداشلاری ایلاملارا یاردیم ائتمک اوچون اون مین نفرلیک اوردو حاضر لاییب گؤندرمیشلر تا گله جکده دشمنین خطریندن ده. آماندا قالسینلار. بو حادثه عینی زاماندا قوتتی ملکه سی "ناوار" ین نفوذو، سیاسی قدرتی، اؤلکه یه تام حاکم اولماسی و حکومتینین محکم لیگینی گؤسته ریر.

بوتون بونلار قوتتی - لوللوبی خلقلرینین م.ق. ۱۸ - نجی عصرین اوّللرینده اؤزلرینه خاص حکومتلری، دؤولت قورولوشلاری، اوردولاری، شاه و امیرلری اولماسینی آیدین گؤسته ریر. اومودوموز وارکی، گله جک آراشدیرمالار بو حکومتلری، اونلارین ایشلری و ماهیتلرینی آجیب گؤستر سین.

قوتتی ملکه سی "ناوار" خانیمین آدی ایله علاقه دار قید ائتمک لازیم گلیر کی، بو کلمه "دیاله" چایی آخارقاسینین شمال قسمتینده یئرله شن "نامار" منطقه سینین آدینا بنزر و اوخشار دیر. ا.م. دیاکونوف اؤز تاریخی اثرینین تقریباً ۲۵ یئرینده بو سؤزو "نامار"، "ناوار" و "نامرو" شکیللرینده، اؤزوده یالنیز دیاله چایی آخارقاسیندا یئرلشمیش مشهور منطقه آدی کیمی ایشلتمیش دیر. ا.م. دیاکونوف اؤز اثرینده م.ق. ۱۸۰۰ - نجو ایللرده قوتتی لرین ملکه سی اولموش "ناوار" خانیم و اونون حاکمیتی و ایشلری باره ده هئچ نه یازمامیش دیر، شاید اونون زامانیندا هله ملکه "ناوار" حاقیندا معلومات علم عالمینه معلوم اولمامیش ایدی. لاکین آقای یوسف مجیدزاده بو کلمه نی یالنیز قوتتی ملکه سینین آدی کیمی ایشلتمیش دیر. یوسف مجیدزاده نین بحث ائتدیگی دؤور ا.م. دیاکونوفون بحث ائتدیگی دؤوردن تقریباً مین ایل قاباقدیر. یوسف مجیدزاده نین بحث ائتدیگی دؤور و گؤستر دیگی منبعلر میلاددان ایکی مین ایل قاباغا عاید دیر، اؤزلری ده داها دقیق و مستند اولدوغو اوچون، دئمک اولارکی، بو کلمه ایلک اوّل قوتتی خلقلینین مشهور ملکه سینین آدی اولموش و چوخ احتمال اونون حاکمیت ائتدیگی اراضی هامان دیاله چایی آخارقاسینین شمالی قسمتلری اولموش دور. ملکه "ناوار" دان سونرا اونون آدی هامان منطقه نین اوستونده قالمیش و اوزون عصرلر سوره سینده ملکه نین آدی و کیملیگی اونودولاراق، ماننلار دؤورونده کلمه منطقه و یئر آدینا چئوریلیب، قالمیش دیر. بو مسئله نین حقیقه او یغون اولدوغونو اورادان گؤروروک کی، اولدوقجا مختلف اسکی تاریخی منبعلری مطالعه ائتمیش. ا.م. دیاکونوف "نامار" و "ناوار" کلمه لرینین هر ایکیسینی عینی معنادا ایشله دیر.

دئمک، "ناوار" و "نامار" کلمه لری اصلینده عینی بیر سؤز اولموش و زامان کئچدیکجه، اینسان آدی اولماسی اونودولاراق، خلق داخلینده یالنیز یئر آدی کیمی، جزئی فونئتیکی ده ییشیکلیکه، یعنی "نامار" شکیلینده قالمیش دیر.

نظره گلن م.ق. ۱۵۷۰ - نجی ایللر حدودلاریندا یاشاییب، شاهلیق ائتمیش ایلام "سوکل" ماخ "لاریندان" "اِپارتی - Eparli" سولاله سینین شاهی "سیوئپالار - هوپاک Sivepalar - hupak"

(دوردونجو نسیل) و "پالار - ایشان - Palar - išan" (اونونجو نسیل) بوگونکو ایرانین داغلیق شرق منطقه سینده، شبهه سیز مرکزی ماد اراضی سینده هجوم ائدیپ، چوخلو غنیمتلر، وار - دؤولت الده ائده رک شوشا آپارمیشدیر.^۱

م.ق. ۱۱۴۰ - نجی ایله ایلام شاهی اولموش قدرتلی "شیلهک - این - شوشینک Silhak - in - Sušinak" قوتیلرین غرب قسمتلی اولموش دیاله چاینین یوخاری قوللاریندا ۳۱ یئری توتدو.^۲ و شبهه سیز تالاییب چوخلو وار - دؤولت آپارمیشدیر.

بو مین ایلیگین اورتالارینا یاخین یوز ایلیکلرده کاسسی حکومتینین غربینده، کئچمیشده گؤستر دیگمیز کیمی، بابیلدن قاچمیش سامی خلقلردن بیر قولو واسطه سیله، اولده "کالا" و سونرالار بوگونکو موصل شهر یاخینلاریندا کی "تینوا" شهرینی مرکز ائدن قدرتلی میلیتاریست نظامی آسوری حکومتی یارانیر و تدریجله گوجلنه نیر. م.ق. ۱۴ - نجو عصرده آسوری شاهی "آدادنئاری - Adadnerari" ایله کاسسی شاهی "نازی ماراتاش - Nazimarattaš" آراسیندا "آراپخو" (بوگونکو کرکوک) منطقه سینده باش وئرمیش دؤیوشده کاسسی شاهی مغلوب اولور و نتیجه ده آسوریلرله بابیل حکومتی آراسیندا یئنی سرحدلر تعیین اولور. بو سرحدلره گؤره آسوریلر لولوبیلرله قونشو اولورلار. لولوبیلرله قونشولوق قوتیلرله ده قونشولوق دئمک ایدی.

دیاکونوفون یازدیغینا گؤره تعیین اولان بو تازا سرحد دجله چاینین شرق ساحیللرینده "آرمان - Arman" داغیندان کئچهرک "اوقار - سالی" منطقه سی و لولوبیلرله قدر اوزانیردی. - اوقار سالی کلمه سینین معناسی، دیاکونوفا گؤره "چؤل و مزرعه و یا خلق اراضی سی ایمیش - بو یئر "آدم" چاینین دجله چاینا قووشدوغو منطقه دیر کی، دیاله چاینین دجله یه قووشدوغو یئر یاخیندیر. بو تازا سرحدین یارانماسیله هم دیاله دره سی، همده لولوبی خلقی اراضی سی، آسوریلرین هجوم ائتمه سی باخیمیندان خطره معروض قالیردی، یعنی آسوری حکومتی ایسته دیگی وقت بیر باشا اورالارا قوشون چکه بیلردی.

یئری گلمیشکن بونودا قید ائدک کی، کاسسی شاهی "نازی ماراتاش" آدینین سونوندا اولان "تاش" (آش) شکیلچیسی ماننا، ایلام، اورارتو، قوتتی و لولوبیلرین ده دیللرینده اولموشدور. مثلا کاسسی دیلینده اولموش همین بو "آش - ش - Aš - š" او زامان قوتتی دیلینده "اوش - ش - Uš - Eš" شکلینده اولموشدور. بو باره ده یئری گلدیکده دانیشمیش و گئنه ده دانیشاجاییق.

بوندان سونرا، قونشولوق نتیجه سینده آسوری شاهلاری اوزون عصرلر، آردیجیل شکیلده قوتتی، لولوبی و ماننا خلقلری تورپاقلارینا هجوم ائدیپ، وار - یوخلارینی تالاییر و دؤولت و حکومتین فورمالاشماسینا مانع اولور.

۱ - ایلامین تاریخ و مدنیتی، ص ۱۷.

۲ - ایلامین تاریخ و مدنیتی، ص ۲۵.

دئمک، م.ق. II مین ایللگین اوللرینده ۳۰۰ ایله قدر کاسسیلر و اوندان سونرا ۴۰۰ ایلدن آرتیق آسوریلر بو خلقلری ترقی و اینکیشافدان ساخلا ییرلار، هجوملار زامانی اللرینه کئچن ثروتله برابر اینسانلاری دا، قول کیمی ایشلتمک اوچون، اسیر ائدیپ آپاریر و هر یئری اودلاییردیلار. یوخاریدا آدینی چکدیگیمیز آسوری شاهى بیرینجی آدادنئرارى [م.ق. ۱۴ - نجو عصر] اؤز یازیلاریندا گوستریمیشدیر کی، اونون آتاسی "آریکدنیلو" دا م.ق. ۱۴ - نجو عصرین اوللرینده قوتتیلری مغلوب ائدیپ، اؤزونه تابع ائتمیشدیر. م.ق. ۱۳ - نجو عصرین اوللرینده نوبتی آسوری شاهى "سالمانسار" - Salmanasar قوتتیلره چالیدیغی غلبه دن دانیشمیشدیر. سلمانساردان سونرا کی آسوری شاهى "بیرینجی توکولتى نینورتا" م.ق. ۱۳ - نجو عصرین اورتالاریندا اؤزونو چوخلو خلقلرین، او جمله دن قوتتیلرین شاهى آدلاندیرمیشدیر. بیرینجی نینورتا [م.ق. ۱۲۱۸ - ۱۲۵۵] کتیبه سینده یازیر کی، شاهلیغینین ایلک ایلینده ضمنا "قوتتیلری تابع ائتدی و اونلار هر ایل وئرگیلرینی آسوری باش کندینده اونا وئردیلر.

آسوری شاهلارینین بو هجوملاری گوستریر کی، م.ق. II مین ایللیگین اورتالاریندا هله ده قوتتى و لوللوبی خلقلری تاریخ صحنه سینده اولموش، اؤزلری ده آسوریلرین شرقی، داها دوغروسو بو گونکو ایران آذربایجانینین جنوب، جنوبغرب، اورمو گوئلونون شرقی، زنجان - همدان - قزوین ناحیه لرینده یاشامیشلار. آسوری شاهلارینین بو هجوملاری یالنیز غارت، تالان، ثروت و اسیرالده ائتمک مقصدیله، اؤزوده اؤتهری اولموشدور، غارتدن سونرا ایسه اونلار بو یئرلرده همیشه لیک قالماق فیکرینده اولمادان گئری قایتمیشلار.

بیرینجی نینورتا سونونجو آسوری شاهى دئییلدیر کی، کتیبه لرینده قوتتیلردن آد آپارمیشدیر. او کتیبه سینده اؤزونو "دونیانین شاهى، آسوری شاهى، دونیانین دؤرد اولکه سینین شاهى، "کار" شاهى، "دوتیاش" (بابل و کاسسی) شاهى، سومئر و اککد شاهى، یوخاری و آشاغی دیزشاهى، "شوباریلر" (میتانیلر) شاهى، قوتتیلر شاهى و بوتون ناییری اولکه سی شاهى آدلاندیریر.^۱

بیرینجی نینورتا لؤوحه سینده عینی زاماندا یازمیشدیر: "اونون ایله قوتتیلر و "اوکومانیلر"، "اولخونی"، "شاریند" و "مئهری" اولکه لری تابع اولدو". آسوری شاهلارینین بیر قایدا اولاراق، مبالغه ائتمه سی، فتحلرینی شیشیرمه سی و طرفی آلچالتماسینی نظره آلدیقا، دئمک اولارکی، "اولخونی" - شاید نئچه عصر سونرا اورارتولار طرفیندن بو گونکو سلماس یاخینلیغیندا تیکیلیمیش "اولخو" شهرینین آدیله علاقه داردیر و بو دؤورلرده بو یئرلرده بو آدا مالک خلق یاشایردی، "شاریند" و "مئهری" اولکه لری کیچیک منطقه لر و چوخ احتمال قوتتیلرین منطقه لریندن اولموشدور.^۲

قید ائتمه گی لازیم حساب ائدیریک کی، ا.م. دیاکونوفون، آسوری و باشقا منبعلره اساساً

۱ - دیاکونوف ص ۴۷۵.

۲ - هامان منبعه.

یازدیقلاریندان معلوم اولورکی، قوتتی - لوللوبیلر، خصوصیه م.ق. III مین ایلیک و II مین ایلیگی سون عصرلرینه قدر، یعنی آسوری میلیتاریست حکومتینین یارانیب، اونلاری غرب طرفدن فشارا قویماسینا قدر، بوگونکو عراقین شمالی، وان گؤلونون جنوبو و جنوبشرقی، یعنی "یوخاری زاب" و "آشاغی زاب" چایلارینین اورتاسی و شرق قسمتلریندهده یاشامیشلار و سونرالار آسوریلرین فشاری نتیجه سینده او تورپاقلاردان شرقه دوغرو چکیلرک، مرکزی ماد اراضیسینه کفایتلنمه گه مجبور اولموشلار. حتی ا.م. دیاکونوفون گؤستریدیگینه اساساً لوللوبیلرین غربی سرحدی م.ق. بیرنجی مین ایلیگی اوللرینه قدر بو اراضیدن باشلانیردی. دیاکونوف یازیر:

"م.ق. اونونجو عصرده آسوری شاهلی "آدادنثراری" [شاهلیغی م.ق. ۹۱۱ - ۸۹۰] آشاغی زابین او - طرفینده شرقیندن م. - لوللوبی اولکه سینین سرحدی "هابهی Habhi" دن (بو منطقه لر داغلیقدیر و او زامانلار بو یئرلرین آدی لوللوبی دیلینده "خانجی" ایدی) ۱ و "زاموادان"، "نامار" اولکه سینین گه دیکلرینه قدرکی یئرلری کئچدی و اوندان قاباق دا یوخاری زابین سرچشمه سینه طرف گئدیپ، اورمو گؤلونون غربی ساحیللرینه یاخین یئرده یئرلشمیش "مهری - Mehri" اولکه سینه چاتمیشدی. مهری اولکه سینین اورمو گؤلونون جنوبغریینده یئرلشمه سیندن نتیجه چیخارداراق دئییه بیلهریک کی، "اولخو بارهده یوخاریدا دئدیگیمیز فیکر دوغرو دور. داها سونراکی آسوری شاهلاری زامانی، II توکولتی نینورت [م.ق. ۸۵۵ - نجی ایلهده هجوم ائدیپ] و "II آشورناسیرپال" [م.ق. ۸۸۳ - ۸۸۱ - ۸۸۰ - نجی ایللرده هجوملار ائدیپ] آسوریلرین بو اراضیه هجومو دوام ائتمیشدیر". ۲

بورادان هم لوللوبیلرین غربی سرحدی، همده آسوریلرین آردیجیل هجوملارینی گؤرمک اولور. میلاددان قاباق II مین ایلیگی آخیرلاریندا "ایلام" حکومتی ده آسوریلرله دؤیوشور و قوتتیلرین تورپاقلارینا داخل اولور. لاکین ایلامین بو فتوحاتی اوزون سورمور و آسوریلر طرفیندن آرادان آپاریلیر.

م.ق. اون بیرنجی عصر میلیتاریست آسوری حکومتینین قدرتلی دؤورودور. بو دؤورده آسوری شاهلی "تیقلت پیلهرسر" ایلام اولکه سینین تصرف ائدیر.

منطقه نین ان اؤنملی و قدرتلی دؤولتلریندن بیر و اوزون تاریخ مدنیته مالک اولموش ایلام دؤولتینی مغلوب ائتمک آسوری شاهلاری و میلیتاریست آسوری حکومتینی داها دا جرأت لندیریر و آسوریلر داها آرتیق طنطنه و جاه - جللا قاپیلاراق، بؤیوک سارایلار، عبادتگاهلار، اوردوگاهلار و سایره تیکدیرمه گه فیکر و ئیریرلر، بونون دان نتیجه سینده اونلار بو تیکیتمی ایشلری اوچون مادی اساس، مختلف داش، آغاچ، زینت و سایطی، مختلف ماتریال، معمار، اوستا، صنعتکار، داش یونان متخصص، هنرمند و سایره یه احتیاج حس ائدیرلر. احتیاج، آسوری حاکم دایره لرینی بو تیکیتمی

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۸۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۵۰.

ماتریاللارینین یثری، مرکزی و منبعینی، اولدن بیلسه ایدیلرده، داها دقیق اویره نمه گه سوق ائدیر. اونلار سومئر، بابیل تاریخی، هابثله اوروک، لاقاش و سایره بین النهرینین شهر - دؤولتلی تاریخی و شاهلارینین حیاتیندان اویره نیرلرکی، بو تیکیتمی ماتریاللاری و اوستالارینین مرکزی و اوجاغی "ارتته" (آراتتا)، یعنی بؤیوک زاب چایینین باشلانغیجی، زاقروس داغلارینین شمالی، توروس داغلاری ایله بیرلشدیگی داغلیق و اورمانلا اورتولو منطقه لر، باشقا سؤزله دئسک، بوگونکو سلماسین غربی داغلاری، قوشچو گه دیگی، سومای، قورچین، و اورالاردان بیر آز شمال دا او زامانکی "اولخو" شهری و "ساردوری خوردا" قالاسی منطقه لری، داغلاری، مئشه لیکلری و هورری خلقی و یا اونلارین اوولادی و نسیل لری دیر.

بو منطقه لر هم هر جور تیکیتمی ماتریالی، چئشیدلی فلزلر، اوردو سورساتی، یثیینتی شئیلری، اینسان قوه سی، هر جور اوستا و متخصصلر جهتدن زنگین ایدی، همده نئینوا و آسوری اراضیسینین شرقینده، قونشولوغوندا آخان کیچیک زاب چایینین شمالیندا آخیب ائله هامان دجله یه تئوکولن بؤیوک زاب چایی ایله قونشوایدی و بوندان علاوه، بؤیوک زاب چایی داغلارینین مختلف تیکیتمی ماتریاللارینی نئینوایا داشیماق دجله چایی واسطه سیله، آسان، تئز و خرج سیزایدی. بونلاردان علاوه آسوری ایمپئراتورلوغو زامان کئچدی کجه قوتلنوب، شیشیر، تورپاقلارینی گئنیشلندیریب، اورمو گؤل و نهایت خزر دیزینه ال تاپماغا جان آتیردی.

بوتون بو مسئله لر سبب اولوردو کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سون یوز ایلینده آسوری شاهی اولموش بیرینجی تیقلت پيله سر [م.ق. ۱۱۱۴ - ۱۰۷۶] آسوریلرین "آدا" آلاهینا تیکدیرمک ایسته دیگی عبادتگاهلار گرک اولان چئشیدلی و الوان داشلاری الدهه ائتمک اوچون "نائیری" منطقه سی، یعنی اورمو گؤلونون دوز غربی قسمتلی، داها دوغروسو هامان "ارتته" (آراتتا) اراضیسینه، داها دقیق دئسک، شمالی زاقروس داغلاری ایله توروس داغلارینین بیرلشدیگی داغلیق، اورمانلار، چئشیدلی فلز یاتاقلاری و الوان و رنگ برنگ داش معدنلری جهتدن سون درجه زنگین و مهارتلی معمارلار، اوستالار، داش یونانلار تکنیک و مئتالورژی ساحه سینده بوتون منطقه ده بیرینجی یئر توتوب شهرتلنمیش متخصصلره مالک اولان اراضیه یوروش ائدیپ، موقتی اولسادا، اورانی توتسون. بیرینجی تیقلت پيله سردن چوخ قاباق ایکی چای آراسی شهر - دؤولتلی شاهلاری اولموش انمرکر، قودئا، نارام سین ده تیکدیرمک ایسته دیکلری سارایلار و معبدلرین داش، آغاج، قیزیل، گوموش، لاجورد، مس، قورشون کیمی ماتریاللاری و مصارفینی الدهه ائتمک اوچون ائله همین بو منطقه یه اوردو یورودوب، لازیمی ماتریاللاری دجله چایی واسطه سیله بابیل، لاقاش و اوروک شهرلرینه آپارمیش ایدیلار.

بونا گوره ده بیرینجی تیقلت پيله سر شاهلیغینین ایلك ایلینده، م.ق. ۱۱۱۴ - نجو ایله ده آسوری اراضیسینین شمالی و شمال شرقینه اوردو یورودوب، چوخلو غنیمتلر و مال - دؤولت الدهه ائده رک قایتدی و گوردوگو ایشلرین خلاصه سینى قازدیدیغی لؤوحه لرده ثبت ائتدیردی. بو لؤوحه لرین بیر

یثرینده اوخویورق:

"آشور آلاهینین کۆمه گی ایله داغلیق نائیری تورپاقلارینی فتح ائتدیگیم زامانلار امر ائتدیم کی، اورادان اوبسیدین، بازالت، خالتو و هئماتیت داشلارینی آشورا گتیردیلر و "آداد" آلاهینین عبادتگاهینی، سالونو و حرمخاناسینی بزه دیلر".^۱

دئمک، آسوری شاهی بیرینجی تیقلت پیله سر م.ق. ۱۱۱۴ - نجو ایله بوگونکو آذربایجانین غربی، اورموغولونون گون باتان طرفینده یئرلشمیش "نائیری"، هابئله، شبهه سیز، گیلزان منطقه سینه هجوم ائتمیش و اورادان عبادتگاه تیکمک اوچون چوخلو چئشیدلی داشلار و شبهه سیز، مختلف ماتریاللار: قیزیل، گوموش ... هابئله معمارلار، اوستالار، صنعتکارلار و ایش قوه سی اسیر ائدیپ، آسوری شهرلرینه آپارمیش و اورالاردا اونلارین الی، هنری و قوه سی ایله عبادتگاه و سارای تیکدیرمیشدیر.

بو نئچه عصر مدتینده آسوری شاهلاری، آردیجیل شکیلده، هر اوتوز - قیرخ ایلدن بیر قوتتی و لولوبی تورپاقلارینا، داها دوغروسو گله جکده ماننا و ماد حکومتلری تشکیل تاپاجاق تورپاقلارا هجوم ائدیپ تالاییر و خلقی اسیر ائدیپ آپاریر، شهر، کند و قالالاری اودا چکیردیلر. میلاددان اول مین ایلیگی سونلاریندا، یعنی تقریباً میلاددان مین الی، مین یوز ایل اول کۆچهری "آرامی" خلقلری آسوری حکومتینه قارشى جدی هجوم کئچیب اونو ضعیفله دیلر. بونون نتیجه سینده آسوریلر بیر مدت قوتتی و لولوبیلرین تورپاقلارینا هجوم ائتمه گه امکان تاپا بیلمیرلر. بونوندا نتیجه سینده قوتتی و لولوبی اراضی سینده نسبی ساکیتلیک، اینکیشاف، بیرلشمه، گوجلنمه جریانی گئدیر و دؤولت قورماغا فرصت و امکان یارانیر.

بئله لیکله میلاددان ۱۰ - ۹ عصر اوللر، بوگونکو آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا مستقل بیر حکومتین یارانماسینا نسبی شرایط میدانا گلیر. بو عصرلرده گله جک ماننا - ماد حکومتلرینین تورپاقلاریندا عینی کؤکلو مختلف ائلر یاشاییردی. مرکزی ماددا عینی وضعیته ایدی. بونلاردان علاوه او زامان دان باشلا یارق، بوگونکو جنوبی آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا ایلاملار، اورارتولار و هورریلردن ده یاشاماغا باشلاییرلار. بوتون بونلارا باخمی یارق، قوتتی و لولوبی خلقلری گله جکده یارانا جاق مستقل ماننا و ماد حکومتلرینین اساس تمل داشینی تشکیل ائده جکدیر. عصرلر بویو دوام ائتمیش خارجی باسقی نلار، هجوم و تالانلار بو ایکی خلقی و اونلارا یاخین اونلار جا کیچیک خلقلری بیر - بیرینه یاخینلاشدیرمیش و بیرلشدیرمیشدیر. بو جبری بیرلشمه نین محصولو "ماننا" حکومتی و داها سونرالار قدرتلی ماد حکومتی اولموشدور.

قوتتی و لولوبی خلقلرینین آدینا م.ق. | مین ایلیگی اؤللرینده ده راست گلیریک. مثلاً آسوری شاهی "آدادنئرای" [شاهلیغی م.ق. ۹۱۱ - ۸۹۰] اوز کتیه لرینده گؤسته ریر کی، بیر سیرا قبیللر، او

جمله دن قوتتی و لوللوبیلری محو ائتمیشدیر. لاکین بوندان سونرالار، ماننا حکومتینین یارانماسیله علاقه دار قوتتی و لوللوبی خلقلرینین آدلارینا نادیر حاللاردا تصادف اولونور، آنجاق بو او دئمک دئییلدیر کی، بو خلقلر بوندان سونرالار آرادان گئتدیلر، یوخ، بو خلقلر بو اراضیده بوندان سونرالاردا یاشادی و یارانان دؤولتلر و حکومتلرین اساسینی تشکیل ائتدیلر. قوتتی و لوللوبی خلقلرینین غربی ائللری، شبهه سیز "ماننا" حکومتینین یارانماسی و محکم لنمه سینده اشتراک ائتمیشلر. بو ایکی خلقین قالان بؤیوک حیصّه سی، اساس مرکزی و شرقی ائللری، داها دوغروسو همدان، قوم، کاشان، قزوین، زنجان، تخت سلیمان آرالاریندا کی اراضیده، یعنی مرکزی ماددا یئرله شن ائللری و طایفالاری آسوریلرین هجوملاری نتیجه سینده اوزون عصرلر دؤولت و حاکمیت قورا بیلمه دیلر سه ده، آرادان گئتمه دیلر و مناسب فرصت گؤزله یرک، نئچه عصر دؤزدولر و نهایت آسوری میلیتاریزمی ضعیفله دیکده، یئرینده گؤره جه گیمیز کیمی، بیرله شیب عصیان ائده رک، ماد حکومتینی یارادیب، آسوری ظلمونه سون قویدولار. ائله بونا گؤره دیر کی، بعضی تاریخ چیلر ماد حکومتی و شاهلارینی قوتتیلرین اؤزو و اونلارین داوامی بیلیرلر. مثلاً ا.م. دیاکونوف دان بئله بیر جمله نی نقل ائتمکله کفایت له نک:

"... و او، "ماد" - یعنی قوتتیلرین شاهلاری لیستینده یالنیز او آدلاری نقل ائده بیلردی کی، سومئر سلطنتی لیستینین مختلف روایتلرینده واریدی" ^۱

دئمک ا.م. دیاکونوف گؤره "ماد" لار ائله هامان "قوتتیلر" اولموشلار. دوغرو دان دا باشقا جور فکر ائتمک اولماز. قوتتی - لوللوبیلر مادلارین بابالاری اولموش، اؤزلری ده التصاقی دیللی، ایلام و کاسسیلره یاخین خلقلر اولموشلار و بیز اونلارین دیلی باره ده یئرینده چوخ دانیشمیشیق. بوتون بونلارا باخمییارق، بعضی چاغداش تاریخ چیلر، حتی بعضی آذربایجان تاریخ چیلری، او جمله دن محمود اسماعیل قوتتی - لوللوبیلرین دیلی، کؤکو و ائتنیک خصوصیتلری باره ده شک ائدیر، اونو مبهم گؤسته ریر و اونون دا نتیجه سینده، یئرینده اشاره ائدیگیمیز کیمی، مادلاری ایران دیللی قلمه وئریلر. بو باره ده یئرینده گئیش دانیشاجاییق.

بورادا بیز یاخین شرق منطقه سی تاریخینین ائله بیر دؤورونه چاتیریق کی، او دؤورده التصاقی و سامی دیللی خلقلردن باشقا اوچونجو قوروه خلقلرده منطقه میزده حیات و سیاست صحنه سینده داخل اولورلار. بونلار هند - آوروپا دیللی خلقلر دیر. یئرینده اشاره ائتمیشیک کی، میلاددان ۹۰۰ ایل اؤلدن باشلا یارق هند - آوروپا دیللی خلقلر گوجلو آخینلار شکلینده شمالدان، خراسان یولیه ایران فلاتی و منطقه میزه آخماغا باشلایرلار. تازا گلن بو خلقلر ایلام، لوللوبی، قوتتی و او بیرر آسیانی خلقلره شرقدن و جنوبدان قونشو اولورلار. بو تاریخدن اعتباراً هند - آوروپایی خلقلر یاخین شرق منطقه سینین اؤنملی اجتماعی و حل ائدیجی قوه لریندن بیرر اولور و یاشاییش یئرینه

* اراضی سینین شمالی و شمال شرقیه اوردو یورودوب، چوخلر غنیمتلر و مال - دؤولت الله ائدیر.
۱ - ماد تاریخی، ص ۴۲.

صاحب اولماق اوچون طبیعی اولاراق التصاقی دیللی خلقلره قارشیشیر و اونلاری فشار آلتینا قویورلار. خصوصیه بوگونکو ایران اراضیسینده هند - آوروپایی خلقلر لوللوبی، قوتتی خلقلرینی مرکزی ماد اراضیسینده و ماننلاری آذربایجاندا بیر مدّت فشار آلتینا قویورلار، غربدن ایسه سونرالار تازا غربدن گلمیش هند - آوروپایی ائللر اورارتولار، هورریلر و ماننلاری فشارا معروض قویورلار. لاکین هند - آوروپایی خلقلرین بو فشاری بوگونکو آذربایجان و همدان طرفلرینده هئچ بیر تأثیر ائده بیلیمیر، چونکی هند - آوروپایی ائللر یئرلی خلقلر، یعنی لوللوبی، قوتتی و ماننا متحدلرینین مقاومتی و اوز وطنلریندن مدافعه ائدیپ ساوونماسی نتیجه‌سینده بو اراضیلردن گوز یومماغا مجبور اولاراق، ایران اراضیسینین باشقا - باشقا یئرلرینه گئدیپ یئرلشدیلر. بو تاریخی واقعیت باره‌ده بیژ یئرینده آوروپا عالیملری او جمله‌دن ر. قیرشمین فیکرینی گؤستریمیشیک، بورادا ایسه کئچمیش سووت تایخچیلرینین بو باره‌ده کی فیکرلرینی گؤستریمک ایسته‌ییریک.

کئچمیش سووتلر اتقاقینین آلتی آدلیم تاریخ‌چیسینین (قرانتوسکی - داندامایو - کاشلئنگو - پتروشفسکی - ایوانوف - بئلوی) اورتاق اثری اولان "ایران تاریخی قدیم زامانلاردان بو گونه قدر" کیتابیندا بو باره‌ده اوخویوروق:

"لرستانین شمال سرحدلرینده "ایلام" دیلینه یاخین بیر دیلده دانیشان اینسانلار یاشایوردیلار، اسکی محلی و نژادی دسته‌لردن علاوه م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاریندا، ایرانین غربینده ایران دیللی آداملاردا یایلدیلار، لاکین بونلار م.ق. بیرینجی مین ایللیگین باشلانقیجینا قدر گئیش ایران دیارینین باشا - باشینی توتا بیلمه‌دیلر و بو قوم (ایران دیللی لر. م.) ساکین اولماق اوچون یالنیز معین منطقه‌لری سئچدیلر، بونا گؤره‌ده غرب منطقه‌لرینین چوخوندا محلی اهالینین اکثریتی وارایدی.^۱

دئمک، م.ق. I مین ایللیگین اوللریندن منطقه‌میزه آخیب گلمیش هند - آوروپایی دیللی خلقلر بوگونکو آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینه نفوذ ائده بیلمه‌میشلر و او یئرلرین اوللردن اولموش التصاقی دیللی خلقلری اوز حیاتلاری و وارلیقلارینا دوام ائتمیش و تازا گلن هند - آوروپایی دیللی له قونشو اولموشلار.

بونودا قید ائدک کی، م.ق. II مین ایللیگین سونلاری و I مین ایللیگین ایلک ایللرینده اورتا آسیادان آذربایجان اراضیسینه اولموش تازا ائل آخینیندن تاریخ معلومات وئرمیر. شاید بو ایشین بیر سببی همین دؤورلرده هند - آوروپا ائللرینین آخینی اولموش اولسون. بونا باخمییاراق، بیزجه همین بو ایللرده اورتا آسیادان اولموش کیچیک ائل، قبیله و اوبالارین قفقازا و آذربایجانا آخینی اولموشدور، چونکی آذربایجان لاپ اولدن تورک دونیاسینین ایریلماز بیر حیصّه‌سی، تورک ائللرینین گلیب - گئدیگی یئرلردن اولموشدور.

۱ - ایران تاریخی اسکی زامانلار بو گونه قدر، ص ۵۳.

کئچمیش سووئت اتقاقینین بیر سیرا تاریخچیلری، ائله جده ایرانین آریائست و متعصب تاریخچیلرینین چوخو هند - آوروپایی دیللی ائللرین منطقه میزه و ایران یایلا سینا گلمه سینی م.ق. بیرنجی مین ایللیکدن چوخ قاباقلارا آپاریرلار. چاغداش ایران تاریخچیلرینین چوخو، اکثر آوروپا عالیم لرینین تامامیله عکسینه اولاراق، بئله دوشونور و اونا دلیل و تاریخی سندده گوستر میرلر. بو کیمی عالیم لردن نمونه اولاراق، اوستاد "بهروز" و اوستاد "دوکتور محمد مقدم" ی گوستر مک اولارکی، ماننا - ماد خلقلری داخلینده، اورمو گو لونون اطرافیندا م.ق. ۸ و ۷ - نجی یوز ایللیکلرده میدانا گلمیش زردوشتو آریایی خلقلر داخلینده م.ق. ۱۷۲۵ - نجی ایلده یارانمیش تاریخی بیر فاکت کیمی گوستره رک، غیر - مستقیم شکیلده، هند - آوروپایی دیللی خلقلرین ایران یایلا سیندا اولماسینی ۱۰، ۹ عصر دالی آپاریرلار.

بوبره ده "هما تاج بازیار" ۱۳۵۳ - نجی ایلده "ایرانین تاریخ و مدنیتی قورولتایی" - نین او چونجو اجلا سیندا کی چیخیشیندا بئله دئمیشدیر:

"میلادان قاباق بئش مین ایله یاخین، او زامان هله "ایران" آدیله آدلانمایان "بویوک فلات" دا چوخلو کیچیک کندلر واریدی کی، صلح سئور و اکینجی خلقی اوزونده یئرلشدیریدی.... اونلاردا ایت عایله نین حرمتلی عضوو ساییلیدی.... دوشونجه باخیمیندان، خصوصیله دینی فیکرلر جهتدن تامامیله اورتا آسیا خلقلرینه اوخشاییردی لار.... بئله لیکله اوستاد بهروز و اوستاد دوکتور "محمد مقدم" ین فیکرینجه "م.ق. ۱۷۲۵ - نجی ایلده زردوشت ۴۲ یاشیندا "نیمروز" دا "گنگ دژ" رصد خاناسیندا گونشین "قوزو بوجونا" چیخماسینی رصد ائدیپ، گله جک تقویمین اساسینی محکم لده رک، کئچمیش حسابلاری دوزلدیب، میزان ائتدیکده، ایران دونیاسی و اونون مدنیتی قدیم ایدی. ایرانلیلار او زامان دونیانین باشا - باشینی آیاق آلتینا قویاراق، باشا دوشموشدولرکی، نیمروز شهرستانی (نصف النهار) اسکی دونیانین تامامیله اورتا سیندا، شمالی یاریم کوره ده یئرله شیر و اونو رصدخانا اوچون حسابلارین باشلانقیجی سئچمیش ایدیلر...."^۱

بو تاریخچیلر بو فیکرلریله میلاددان اونجه ایلک مین ایللیکدن قاباق بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی قسمت لری، او جمله دن بوگونکو آذربایجان، ایران کردستانی، همدان، اراک، قزوین، زنجان، کاشان، اسدآباد، سونقور، یعنی مرکزی ایران اراضی سینده آریایی نژاد خلقلر و ائللردن قاباق، اول قوتتی - لوللوبی ائللری و خلقلری مدنیتلرینین نئچه مین ایل سوره سینده یارانیب دوام ائتمه سینی انکار ائدیر و اونا اصلاً اشاره ده ائتمیرلر، اکینجیسی بو اراضیده هئچ وقت هند - آوروپایی دیللی ائللر و خلقلر اولمامیش و یاشامامیشلار، بوندان علاوه اونلارین فیکرینجه بو اراضیده مدنیتی یالنیز و یالنیز مادلار باشلا ییب یارادیر و اونلاری دا آریایی نژاد - هند - آوروپایی دیللی گوستره ریرلر. بئله لیکله ده هم قوتتی - لوللوبی خلقلری و اونلارین نئچه مین ایللیک دؤولت، حکومت و مدنیتی

✱

هئچ اولور و هامیدان اؤنملی بؤیوک قوتتی - لوللوی خلیق‌لرینین هارایا گئدیگی، نئجه اولوب، یوخا چیخدیغی، همده مادلارین نئجه و هارادان میدانا گلمه‌سی مسئله‌لری معمایا چئوریلیر. همده بونلار غربی آذربایجانین م.ق. ۴ و ۳ - نجو مین ایللیکلرده کی "ارتته" مدنیتی هئچ ائدیپ، گؤرمورلر، سانکی هورریلر کؤکوندن اولمامیش و اونلارین باره‌سینده دوشونمکده لازیم دئییلدیر.

زامان، واقعیت، علمین، تاریخین، بیلگی ترقی و اینکیشافی، بشرین حقیقتی بیلمه‌گه داییم جان آتماسی بو متعصب تاریخ‌چیلرین بئله غیر - علمی فیکرلرینی افشا ائدیر. ایستالینیزم ضعیفله‌ییب آرادان گئتدیگجه، آکادئمیک "مار"ین قدیم یاخین شرق تاریخی باره‌ده کی دوزگون فیکرلری چاغداش تاریخ علمینده اؤز یئرینی توتور و بعضی ایران تاریخچی عالیم‌لری ده تاریخی واقعیتلره اعتراف ائتمه‌گه باشلایرلار. اسکی ایرانین تاریخی واقعیتلرینی واقع بینانه گؤرن تاریخ‌چیلردن "هما تاج بازیار"ی گؤستره بیلهریک کی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز چیخیشیندا، اوستاد بهروز و محمد مقدمین فیکرلرینی، آریالارین ایرانا گلمه‌سی باره‌ده کی غلط فیکرلره نمونه گؤستردیکن سونرا، تاریخی واقعیتلری دوزگون گؤسترهرک یازمیشدیر: "بیر عده بو فیکرده دیرلرکی، میلادین اکینجی مین ایللیگیندن قاباقکی (ایران یا یلا سیندا م.) ساکین اولموش مدنیتلر آریایی دئییلدیرلر. آروپا بیلگی‌لرینین عقیده‌سی، هابئله بابیل و آسوری سندلری و مدرکلرینه اساساً ایران فلاتینین زاقروس قسمتینده م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه قدر ایرانی اولمایان حکومتلر اولموش و م.ق. اونونجو یوز ایللیگین سونلاری، یا دوققوزونجو یوز ایللیگین اوللریندن دیرکی، ایرانی قوملارین آدی هم بوگونکو ایران یا یلا سینین غربی کنارلاری، همده مرکزی قسمتلرینده گؤرونور. بو زاماندان دیرکی، آسوری لؤوحه‌لرینده ایرانی قوملاردان آد آپاریلیر. بو زامانلار بوگونکو آذربایجان حدودلاریندا "ماننا"لار، بو قسمتین گون باتانیندا اورارتولار و اونون جنوبوندا آسوریلر یاشایرلار. ایرانین داخلینده، کویرین یاخینلارینا قدر، یعنی بوگونکو همدان و اصفهان حدودلارینا قدر اونلارین (ماننالار م.) الینده‌ایدی. بیز ایرانلیلار، کیچیک ایرانی شاهلیقلار و شهرلریله همین بو منطقه‌ده، یعنی ماد ایمپراتورلوغونون شرقینده تانیس اولوروق. او دؤوره قدر آسوری و بابیل یازیلارینین هئچ بیرینده ایرانی اولان بیر یئر و یا شخص آدیلا راستلاشماییریق. بو زامانلار شرقدن غربه گلیمیش آریایی طایفالارین توققوشماسی حس اولونور. داها سونرا اورمو گؤل و حدودلاری و بوگونکو همدان حدودلاریندا ماد و پارس قوملاری باره‌ده اشاره‌لر واردیر.^۱

هما تاج بازیارین بو سؤزلرینین بعضی یئرلری مباحثه‌لی اولسادا، اساساً بو واقعیتی قطعی شکیلده تأیید ائدیرکی، بوگونکو ایرانین آذربایجان، غربی و مرکزی قسمتلرینده م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اوللرینه قدر "آریایی" ائلری یاشامامیش و بو تورپاقلاردا او زامانا قدر بیر دانادا اولسا، هند - آروپایی دیللردن یارانان یئر و اینسان آدینا راست گلیمیریک (بو باره‌ده ا.م. دیاکونوفون

سۆزلرینه اساساً دفعه لرله دانیشمیشیق) بو اودئمکدیر کی، بو یئرلر م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگه قدر غیر - ایرانی، هند - آوروپایی دیللی اولمایان خلقلرین وطنی، اولکەسی، یوردو، یاشادیغی و مدنیت قوردوغو دیار اولموش، اورانیین یئر و اینسان آدلاری دا اونلارین دیللریندن تۆره میش کلمه لر اولموشدور، بو خلقلر ایسه، تاریخین گۆستردیگینه اساساً، التصاقی دیللی قوتتی و لوللویی خلقلری اولموشلار. هما تاج بازیارین بو دوزگون و قطعی فیکرلریله یاناشی، اونون بیر سیرا فیکرلری ایله راضیلاشماق اولماز. بو فیکرلرین تاریخله ایلگیلی اولان اۆنملی لری بونلاردیر:

۱- هماتاج بازیارین "پارسلارین" م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده اورمو گۆلو و بوگونکو همدان حدودلاریندا اولماسی فیکریندن مقصد "پارسوا" لار اولموش اولسا، بیز یئرینده مشهور تاریخ چیلرین مستند فیکرلری اساسیندا گۆستردیگیمیز کیمی:

(الف) اول "پارسوا" لارین "پارسلار" لا کۆک، دیل و ائتتیک جهتدن هئچ بیر ایلگیسی اولمامیش و اونلار هند - آوروپایی دیللی اولمامیشلار.

(ب) اونلار اورمو گۆلونون اطرافى، جنوبغربی دئیل، اورالاردان چوخ جنوبدا، همدانین غربی، "دیاله" چایی آخارقاسینین شمالی قسمتلرینده، "نامار" (ناوار) منطقه سینین شمالشرقینده یاشامیشلار.

۲ - مادلار هامان قوتتی - لوللوییلرین اؤولادلاری اولموش و هند - آوروپایی دیللی لرله هئچ بیر کۆک، ائتتیک و دیل علاقه و ایلگیلری اولمامیشدیر.

هماتاج بازیارین "ماد" کلمه سینى "پارس" سۆزوايله بیرلیکده ایشلتمه سیندن گۆرونور کی، اودا، اکثر ایران تاریخ چیلری کیمی، مادلاری هند - آوروپایی دیللی، یعنی آریایی بیلیر، بیر صورتده کی، یئرینده گئنیش گۆستردیگیمیز کیمی، مادلار قوتتی - لوللویی خلقلرینین اؤولادی اولموش، اونلارین مین ایللیکلر بویو قوردوغو مدنیت و حکومتی دوام ائتدیریب، داهادا اینکیشاف ائتدیرمیشلر. اکادئمیک مار و بیر سیرا باشقا قدیم تاریخ متخصصلری نین گۆستردیگی کیمی، مادلارین دیلی ایلام دیلینه یاخین، یعنی التصاقی اولموش و حتی اکادئمیک مارین یازدیغی کیمی، مادلارین دیلی ائله هامان ایلام دیلی اولموشدور.

آوروپانین اسکی تاریخ متخصصلری گۆسته ریرلر کی، هند - آروپا دیللی ائللر م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده ایران یایلا سینا گلدیکده، مرکزی ماد و ماننا اراضی سینه نفوذ ائده بیلمه میش و ایرانین باشقا یئرلرینده یئرلشمیشلر، بونا گۆره ده مادلار هند - آوروپایی دیللی اولابیلمز دیلر. بئله ایسه مادلار قوتتی و لوللوییلردن باشقا کیمین اؤولادی اولابیلر دیلر؟؟ اگر مادلار باشقا خلقلر و ائللرین نسیللری ایدیلر سه، بس قوتتی - لوللوییلر نه اولدولار؟ هارایا گئتدی لر؟ آخی بیز م.ق. ۹ و ۸ - نجی یوز ایللیکلرده آسوری لؤوحه لرینده قوتتیلرین آدینی دؤنه - دؤنه گۆروروک. مثلاً م.ق. ۷۷۴ - نجو ایله ده آسوری سرکرده سی "شامشیلو" قوتتیلرین یاشادیغی "نامار" شهرى و

ولایتینە هجوم ائدیپ، قاییداندان سونرا، اوزونو "قوتتیلر" و "نامار" شهرینه غلبه چالان گۆستهریر.^۱ بوندان تقریباً اللى ایل سونرا سگگیزینجی عصرین II یاریسیندا آسوری شاهى اوچونجو تیقلت پیلەسر م.ق. ۷۳۸ - نجى ایلده ماننا - ماد اراضیسینه ائتدیگی هجوموندا، اوز یازدیغینا گۆره، قوتتیلردن بیر عدّه سینی اسیر ائتمیش و اونلاری سوریه نین شمالی، هابثله فینیقیه نین شمالی تورپاقلارینا سورگون ائدیپ، یئرلشدیرمیشدیر.^۲

بونلاردان داها ماراقلیسی اوندان عبارتدیر کی، اوچونجو تیقلت پیلەسر سورگون ائتدیگی قوتتیلر و "بیت سانقی" اهالیسینین قبیلە آدلاری و ماننا - ماد اراضیسینده یاشادیقلاری یئرلردن یئددی منطقه نین آدینی گۆستهریر کی، بونلارین اوچ سۆزو "لی" شکیل چیسى ایلە قورتاریر. بو اوچ قبیلە و یا یئر آدی بونلاردان عبارتدیر.

۱ - ایللی لی - Illili، ۲ - بیللی - Billi، ۳ - سانقیلی - Sangili.^۳

یعنی قوتتى - لوللو بیلرین یئددی قبیلە آدی و یا قبیلە آدلاریندان یارانمیش منطقه، یاشاییش یئرلرینین آدلاریندان اوچونده منسوبیت علامتى "لی" اولموشدور کی، بوگونده چوخلو تورک میللتلری و خلقلرین دیلینده، او جمله دن آذری دیلینده هم یئر منسوبیتی علامتى، هم دۆزلتمه اسم، همده دوزلتمه صفت علامتیدیر. دئمک، م.ق. ۸ - نجى یوز ایللیگین اکینجی یاریسیندا بوگونکو آذربایجان، همدان و مرکزی ایراندا یاشامیش ائللر و خلقلر هم قوتتى آدلانمیش، همده اونلارین دیللری التصاقی، شبهه سیز ایلام دیلینه یاخین و بوگونکو تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلینین اولوباباسی اولموشدور.

تیقلت پیلەسرین کتیبه لرینده مرکزی مادی ن شرقی ایالتلری اولموش بوگونکو قومون غربی، قزوین - زنجانین جنوبو و همدانین شمالی تورپاقلارینین حاکم و امیرلرینی، اوز لؤوحه سینین چئشیدلی یئرلرینده، عمومیتله "بئلل آلی" آدلاندیریر.^۴ بو کلمه نین ده "لی" شکیل چیسى ایلە بیتمه سی گۆستهریر کی، مرکزی مادی ن شرقی تورپاقلاری ائللری، یعنی قوتتى - لوللو بیلرین یاشادیقلاری ماد اراضیسینین مرکزی و شرق قسمتلری ائللرین دیلینده "لی" منسوبیت علامتى داها چوخ، آسوریلرین تأثیری آلتیندا اولموش غربی قسمتلردن داها چوخ ایشلنمیش و حتی عمومی و بوتون ائل، قبیلە و طایفالاری، بؤلوک، ولایت و ایالتلرین دیلینده ایشلنمیشدیر. بو واقعیت بیر داها آیدین گۆستهریر کی، قوتتیلرین دیلی التصاقی اولموش، اوزوده بو ائللر م.ق. ۸ - نجى یوز ایللیگین

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۹۵.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۸۹.

۳ - شبهه سیز "سانقیلی لار" "بیت سانقی" اراضیسی اهالیسی ایدیلر. (سانقی + لی)، نجه کی، بوگون آذربایجاندا اینسانلاری بئرله ایلگیلی گۆستریمک ایسته دیکده دئیرلر. (نبریز + لی).

۴ - ماد تاریخی، ص ۱۸۹.

۵ - ماد تاریخی، ص ۱۹۲.

ایکینجی یاریسیندا، یعنی هند - آوروپایی ائللرین ایران یایلاسینا آخماغا باشلاماسیندان ۱۶۰۰ ییل سونرا مرکزی ماددا یاشامیش، آدلاری و دیللرینی ده ساخلامیشلار. حتی تیقلت پیله سردن سونرا آسوری شاهلیک ایکینجی سارقون ماننا - ماد اراضیلرینه ائتدیگی م.ق. ۷۱۵ - نجی ایل هجوموایله علاقه دار اؤز لؤوچه سینده مرکزی ماد یئرلری و امیرلیکلرینین ۲۲ شاهلیغی نی "مادای" و قالان یئرلرین اهاالیسینی "قوتوم" (قوتیلر) آدلاندیرمیشدیر. دئمک، مرکزی ماد اهاالیسینه حتی م.ق. ۸ - نجی یوز ایللیگین سونلاریندا "قوتتی" ده دئیلمیشدیر.^۱

بوتون بونلارا باخمایارق، هله ده ایران تاریخ چیلری داخلینده کؤهنه آریایی فیکرلریندن مدافعه ائدن تاریخچی عالیملر واردیر کی، هند - آوروپایی دیللی لرین ایران یایلاسینا گلمه سینی م.ق. ایکینجی مین ایللیگه، بلکه داهادا قاباقلارا آپاریلار. بو کیمی چاغداش ایران تاریخ چیلریندن عزت الله نگهبانی گؤسته ره بیله ریک کی، مارلیک خزینه سی اثرلرینه حصر ائتدیگی "مارلیکین فلز قابلاری" اثرینده، ماد مدنیتینه عاید اولان "مارلیک" خزینه سی اثرینی چوخ گؤزل و دهیرلی شکیلده تحلیل و تقدیم ائتمکله یاناشی، اونلارین اورتا آسیا مدنیتی ایله محکم ایلگیلی اولماسینا دؤنه - دؤنه اشاره ائتمکله برابر، اونلاری آریایی خلقلره عاید اثرلر گؤسته ریر و مادلاری دا آریایی قلمه وثریر. بیز "مارلیکین فلز قابلاری" اثری باره ده یئری گلدیکده مختلف یئرلرده فیکرلریمیزی گؤستریمیش و گؤستره جه ییک، بورادا یالیز عزت الله نگهبانین "مارلیک" خزینه سی اثرلری، "مارد" و یا "امرد" لری، ائله جه ده مادلاری هند - آوروپایی دیللی گؤسترمه سی مسئله سینه اشاره ائده جه ییک. عزت الله نگهبانین تقدیم ائتدیگی تاریخی اثرلر ماد حکومتی نین بیر قسمتی اولموش بوگونکو رودبار منطقه سینده کی "مارلیک تپه" دن علمی قازینتی لار نتیجه سینده کشف اولموش اثرلردیر. داهایا چوخ قیزیلدان اولان بو اثرلر اولدوقجا قیمتلی، یوکسک کیفیتلی هنر نمونه سی، اؤزلری ده م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اؤللرینه عاید دیر. اثرلرین بو تاریخی تمامیه دوغرو و ماننا - ماد مدنیتی نین حسنلی، زئوه، سیلک، گیان، حیصارتپه و سایره خزینه لرینین اثرلریله تمامیه سسله شیر و اونلارا اویغون و عینی مدنیتین عینی دؤورلرینه عاید دیر.

عزت الله نگهبانین بو باره ده کی فیکرینی اوخویاق:

".... مارلیک تپه سی اسکی اؤنملی بیر قبرستانین یئری ایدی کی، احتمال بو منطقه ده مسکون اولموش ائله اسکی خلقلرین سرکرده لری، شاهلاری و گؤرکملی فردلرینه عاید ایمیش کی، اونلارین خاطره سی زامان کئچدیکجه محو اولاراق، تاریخ صحیفه سینده اونلاردان اثر قالمامیشدیر. قازینتی گئدیشینده تپه نین سطحینده داغینیق و انتظامسیز شکیلده ۵۳ قبر آشکار اولموش دور کی، اونلارین چوخوندا چوخلو مقداردا دهیرلی و قیمتلی اثرلر اؤلولرایله باسدیریلیمیشدیر. بو قیمتلی اثرلرین وارلیغی بو خلقلرین سونسوز ثروتینی گؤسته ریر، اونلارداکی هنر و صنعتین کیفیتلی ایسه،

*

وطنیمیزین بو منطقه سینده اسکی دؤوراندا ائله یوکسک هنر و اینجه صنعت مکتبیین اولدوغونو نشان وئیر کی، اونون قدیملیگی اوچ مین ایل، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه چاتیر.^۱

بو قبیرلر و اونلاردان کشف اولموش قیمتلی اثرلر اورتا آسیادا "ایسیک گؤل" اطرافیندا تاپیلیمیش و یثرینده گؤستریدیگیمیز مشهور کورقان کیمیدیر کی، اونون تاریخى م.ق. ۶ - ۵ - نجى عصرلره عایدیر. بونا گؤره ده عزت الله نگهبان اؤز اثرینده نئچه یثرده مارلیک قبیرلرینده کی شئیلری و اونلارین مدنیتینی اورتا آسیا ایله باغلی گؤستمیشدیر و او بو ایشده تامامیله حاقلیدیر.

مارلیک مدنیتیین اورتا آسیا مدنیتی ایله یاخینلیغینا دؤنه - دؤنه اشاره ائتمه سینه باخمایارق، عزت الله نگهبان بو مدنیتی یارادان خلقلری، هابئله البرزون شمالیندا خزرله البرز آراسیندا، بوگونکو مازندران اراضیسینده یاشاییب، مدنیت قورموش "مارد" و یا "امرد" لری، ائله جهده مادلاری هند - آوروپایی دیللی و آریایی نژاد گؤستره رک یازیر: "ایکی استوانه - سیلیندیر شکلینده اولان مؤهوره، اؤزوده محدود نئچه حرفدن باشقا، تقریباً هئچ بیر خط و یازیلی اثر و مدرک اؤزلریندن یادگار قویمایان مارلیک قوملاری، نظره گلن هند و ایران قوملاری قوروھوندان اولموشلار و اونلاردان داھا قاباق م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسیندا بو منطقه یه گلیب، البرز داغلارینین شمالی یاماجلاری و خزر دنیزینین جنوبی ساحیللرینده یثرلشمیش اسکی "مارد"، یا "امرد" قوملارینی، احتمال اولارق، مارلیک قوملارینین اؤنده گئذنلری معرفلیک ائدیرلر. اونلار تدریجله بو منطقه ده بیر ایره لی له میش و چیچکلنمیش اولکه یاراتمیشلار. مدرکلر گؤستره ریر کی، بو قوملار مارلیک تپه سیندن اؤز سرکرده لری، شاهلاری و اونلارین عایله لرینین قبریستانلیغی کیمی استفاده ائتمیشلر. بو قوملار آزی ایکی و یا اوچ عصر، بلکه داھا اوزون مدت، یعنی احتمال م.ق. ۱۴ - نجو یوز ایللیکدن اونونجو یوز ایللیگه قدر بو منطقه ده مسکون اولارق، بو تورپاقلاردا گون کئچیرمیشلر.^۲

داھا سونرا عزت الله نگهبان همین مارلیک و مارد خلقلرینین ماد حکومتی یارانارکن اونلارا قوشولوب، ماد ایمپراتورلوغونو یاراتمالارینی گؤستمیشدیر:

"ممکن دور بو مارلیک قوملاری تدریجله و زامان کئچدیکجه، ماد دؤولتیینین ایلک تشکّل مرحله لرینده اونلارین بیر قسمتینی تشکیل ائتمیش و اؤز قارداشلارینا، یعنی هند و ایرانی اولموش مادلارا قوشولارق، باشقا هند و ایرانی قوروھلارلا م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده قدرتلی ماد ایمپراتورلوغونو یاراتمیشلار.^۳

* ۱ - مارلیکین فلز قبالاری، ص ۱۵ - ۱۴.

۲ - مارلیکین فلز قبالاری، ص ۱۷ - ۱۶.

۳ - هامان منبع، ص ۱۷.

بئله لیکله بیر تاریخچی اولاراق، عزت الله نگهبان ۱۳۶۸ - نجی ایلهده باسیلمیش "مارلیکین فلز قابلاری" اثرینده نه تکجه م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریندان البرز داغلاری ایله خزر دنیزی آراسیندا یاشاییب، حکومت و مدنیت یاراتمیش مارد خلقی، کلاردشت و مارلیک تپه مدنیتینی میدانا گتیرمیش خلقلری هند - ایرانلی، یعنی هند - آوروپایی دیللی گوستریر، بلکه آچیق شکیلده مادلاری دا آریایی بیلیر. بیز مادلار، مارلیک تپه اثرلری، ائله جهده عزت الله نگهبانین همین اثرینین چئشیدلی اؤزللیکلری بارهده دانیشمیش و سونرا دا یئرینده دانیشاجاییق.

آقای عزت الله نگهبان مارلیک تپه اثرلری و مدنیتی بارهده بو غریبه آریائست فیکرلرینی اؤرت باسدير ائتمک اوچون اؤنملی بیر حقیقت و تاریخی واقعیته یالنیز اشاره ائتمیش و اوزدن کئچمیشدیر. اودا بوندان عبارتدیر کی، آقای عزت الله نگهبان مارلیک کورقانلاریندان تاپیلیمیش اثرلرده اولان یازیلاردان یالنیز بونو یازیر کی، "ایکی سیلیندیر شکیلینده اولان مؤهورده، محدود نئچه حرفدن باشقا، تقریباً هئچ بیر خط و یازیلی اثر و مدرک اؤزلریندن یادگار قویمایان مارلیک قوملاری، نظره گلن، هند و ایران قوملاری قورو هوندان اولموشلار". لاکین آقای عزت الله نگهبان بو مسئله نین اوستوندن کئچهرک، "نئچه حرفین" هانسی ایفبادا اولماسینی آچیب گوسترمه ییر و مارلیک قوملارینی هند و ایران قوملاریندان گوستریر، چونکی اگر بو حرفلرین هانسی ایفبادا اولماسینی گوسترسه ایدی، او قوملارین ائتنیک کؤکو بللی اولار و داها اونلاری هند و ایران قوملارینا باغلاماق ممکن اولمازدی.

بو مسئله ایله جدی ماراقلاناراق، اونو ایزله دیک و مختلف یئرلر و شخصلر، او جمله دن تبریزین "میراث فرهنگی" اداره سینین رئیس، کورد اولان آقای "وها بزاده" یه مراجعه ائتدیک. او بیلدیردی کی، عزت الله نگهبانین مارلیک تپه اثرلرینده گوستریدیگی نئچه حرف "میخی" ایفبادادیر. بیز تاریخدن بیلیریک کی، هند - آوروپا دیللی اون طایفا و ائل م.ق. دو ققوزونجو یوز ایللیگین اؤلرینده گلیب ایلاملارین حاکمیتی و مدنیتی آلتیندا چاغداش فارس و کرمان اراضیلرینده یاشاماغا باشلایاندان نئچه عصر سونرا اؤزلریندن یازیلی کتیبه، اؤزوده ایلام دیلینده یادگار قویماماغا باشلامیشلار. چونکی اونلار بو زمانلار عمومیتله یازیب اوخوماق بیلمز دیلر و بو ایشی ایلاملاردان اؤیره نیب، اؤلر هامان ایلام دیلینده لؤوحه قازدیرمیشلار و یالنیز کوروشون آتاسی و باباسی اؤز دیل لرینده - پارس دیلینده لؤوحه قازدیرماغا باشلامیشلار کی، اودا کوروشون حاکمیتی اله آلماسیندان [م.ق. ۵۵۰ - نجی ایلهده] تقریباً بیر عصر اؤلله عاید دیر.

بئله لیکله اگر مارلیک تپه اثرلری م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اؤلرینه و هند و ایران قوملارینا عایدیرسه، گؤره سن اونلار میخی ایفبانی هارادان اؤیره نمیش، هاچان و هارادا منیمسه میشلر؟!

دئمک، مارلیک تپه اثرلرینده کی یازنین میخی اولماسی اونلارین او قوملارا عاید اولماسینی نشان و ئریر کی، التصاقی دیللی ایدیلر و ایلام دیلینده یازمیشلار و آکادئمیک مارین.

دئدیگی کیمی، رسمی دؤولتی دیل‌لری، یازی دیل‌لری ایلام دیلی ایدی و حتی آکادئمیک مارین فیکرینجه، ائله دیل‌لری ده ایلام اولموشدور. بو دؤورلرده و حتی اوندان سونرالاردا هئچ بیر سامی خلقی بو یئرلره نفوذ ائده بیلمه‌میشدیرکی، بو یازی اونلارین سامی دیلینده اولموش اولسون. بو دؤورلرده و اوندان چوخ قاباقلاردان بوتون بو اراضیلرده، یعنی بو گونکو ایرانین بوتون غرب و مرکزی یئرلرینده آنجاق التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار.

بونودا قید ائدک کی، مارلیک تپه منطقه‌سی مادلارین بابالاریندان اولموش ائللرین وطنی اولموش و اونلارین م. ق. سکگیزینجی یوز ایلیکده کی بؤیوک امیرلریندن بیر "دیوک = دیاکو = دیاوکو" اولموشدورکی، تاریخین آتاسی هئروودوتون یازدیغی کیمی، م. ق. ۷۱۵ - نجی ایلده ایکینجی سارقونون مقابلینده مقاومت ائتدیگی اوچون، اورارتولاری دستکله‌دیگینه گؤره، اونون طرفیندن سوریه‌یه سورگون اولوب و اوردا اولموشدور. ماد و یا اونلاردان قاباقکی قوتی امیرلریندن همین بو منطقه‌لرده، یعنی قیزیل اوزن آخارقاسی و خالخالین جنوبی یئرلرینده باشقا داش قازما لؤوحه‌سی ده سوراقلاشمیشیق کی، میخی الیفبادا اولموشدور. بو لؤوحه‌نین الده ائدیلمه‌سیله یوخاریداکی فیکریمیز تامامیه دقیق و قطعی اولاجاقدیر. بوندان علاوه، یئرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، قومون غرب طرفلریندن، یعنی مرکزی ماد تورپاقلاریندان تاپیلیمیش بیر تجارتی سند میخی الیفبادا و ایلام دیلینده اولموشدور.

مارلیک تپه‌دن تاپیلیمیش خطین میخی اولماسی "علی اکبر سرافراز و بهمن فیروزمندی"نین یازدیغی "ماد - هخامنیش - اشکانی - ساسانی - تاریخی دؤورونون هنری و اسکی تاریخی اویرنمک درس‌لری توپلومو" کیتابینین ۱۲۱ - نجی صحیفه‌سینده قید اولموش و میشیقان دارالفونونون اوستادی پروفئسور "کامرون"دا تأیید ائتمیشدیر. □ □ □

کیچیک امیرلیکلرین بیرلشمه‌سی

ماننا حکومتی (م. ق. ۱۰ - ۹ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده)

یوخاریدا گؤردوک کی، میلاددان ۳ و ۲ مین ایل اول بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش III و II خلقلر، اونلارین وضعیتی، حکومتی و سایره‌سی باره‌ده اساساً او دؤورکو قونشو خلقلرین تاریخلریندن استفاده اولونموشدور. ماننا حکومتی قوتی، لوللویی، هورری و عمومیتله

م.ق. مین ایللیکلرده آذربایجان - همدان اراضیسینده اولموش ائل و طایفالارین وارثلریندن بیریدید. نظره گلن ماننا کلمه سینین اؤزوده قید ائتدیگیمیز دؤورلرده هامان اراضیین معین منطقه سینده، اورمو گؤل و ساحیللری و هندورینده یاشامیش بیر ائللین آدی ایله باغلی اولموشدور. قدیم آسوری، یهودی منبعلرینده "موننا"، "ماننا" آدلارینا، حتی "ارمیای - نبی" کیتابیندا "منی" اؤلکه سینین آدی آپاریلمیشدیر. قدیم تاریخ متخصصلرینین فیکرینجه بونلارین هامیسی هامان ماننا اؤلکه سی اولموشدور. بو تاریخی واقعیتلره گؤره دیرکی، تاریخی عالیملر ماننا خلقینین ایلک فورمالاشماغا باشلاما تاریخی م.ق. III مین ایللیگین سونلاری و II مین ایللیگین اوللری بیلیرلر. نظره گلن هله م.ق. ۱۹ - نجو عصردن باشلایاراق مختلف خلقلر توپلانیب، ماننا حکومتینین اساس تمیلینی قویورلار. ان. قولی یثف اؤزونون "آذربایجان تاریخی" آدلی اثرینده یازمیشدیر:

"میلاددان اؤنجه ۱۹ - نجو عصرین اوللرینده ماننا قبیله لرینین بیرلشمه سی سبب اولورکی، بو طایفالار بؤیوک دؤولت یاراتسینلار".^۱ ان. قولیفین مختلف خلقلرین بیرلشمه گه باشلاماسینین م.ق. ۱۹ - نجو عصردن باشلانماسی فیکری مبالغه لی دئییلدیر و تاریخی واقعیتلره اساسلانیر، اونا گؤره کی، بو تاریخ، حتی اوندان چوخ قاباقلاردان بئله بابیل، اککد، کاسسی و ایلاملارین قوتتی - لوللوی اراضیسینه آرا بیر هجومو بو خلقلری اجباری حالدا بیرلشمه گه مجبور ائتمیش و شبهه سیز فشار نتیجه سینده کیچیک یثرلی بیرلشمه لر باش وئرمیشدیرکی، سونراکی ماننا و ماد بیرلشمه لرینه ایلکین زمینه لر و اساسلار اولموشدور.

یثرینده گؤستریمیشیک و زردوشتیزمدن دانیشارکنده گؤستره جه ییک کی، او زامان آذربایجان اراضیسینده کیچیک - کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلار واردی کی، اساساً مختلف زامانلاردا بو تورپاقلار گلیمیش ائلر و طایفالاردان یارانمیشدی و آرالاریندا ایلگی و علاقه یوخ و یا چوخ ضعیف ایدی. م.ق. II مین ایللیگین اکینجی یاریسیندان باشلایاراق آسوری میلیتاریزمین آذربایجان اراضیسینه آردیجیل هجومو بو آیری - آیری ائلری بیرلشمه گه مجبور ائتدی. م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلریندن باشلایاراق، اورارتولاردا آذربایجان تورپاقلارینا هجوم ائدیر، اراضیلری توتور، خلقی فشارا قویور و وئرگی وئرمه گه مجبور ائدیردی. بوتون بو حادثه لر آذربایجانین کیچیک امیرلیکلری و شاهلیقلارینی دشمن قارشیسیندا بیرلشه رک مقاومت گؤستره گه مجبور ائدیردی.

قید ائتدیگیمیز بو بیرلشمه نین گئتدیگجه گوجلنمه سی و م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو عصرلرده هامان لوللوی، قوتتی و باشقا کیچیک خلقلرین بیرله شیب، سونرالار ماننا حکومتینی یاراتماسی جریانین بو خلقلرین قونشو دؤولتلری، خصوصیه آسوری و اورارتو حکومتلریندن قالان اثرلردن مشخص و معین اولور. بیر داها قید ائدک کی، بو دؤورلرین اصیل تاریخی هله ده بوگونکو آذربایجان

تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر. ماننا حکومتین تاریخده نسبتاً تانینماماسینین اؤنملی سببلریندن بیرى اونلارین اراضیسینده آرختولوژی ایشلرین آپاریلماماسی و تحقیقاتین اولماماسیدیر.

بو گونه قدر تاریخی سندلره اساساً آذربایجان اراضیسینده ماننا دؤولتی ان قدیم حکومت و دؤولت اولموشدور، بونا گؤرده بعضی تاریخچی عالیملر بو دؤولتین اراضیسی و سرحدلرینی بللندیرمه گه چالیشمیشلار. ماننا دؤولتینین اراضیسی و تقریبی حدودلارینی گؤسترمه دن اول، تکراردا اولسا، قید ائده ک کی، ماننا، قوتتی و لوللوی اراضیسینده هند - آوروپایی خلقلردن اولمامیشدیر، اونلار م.ق. بیرینجی مین ایلیگیگین اوللریندن منطقه یه و ایران فلاتینا گلمیشلرسه، یئرینده گؤره جه گیمیز کیمی، آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلارینا یول تاپابیلمه میشلر.

ماننا حکومتینین اراضیسی و تقریبی حدودلارینی بیرسیرا عالیملر، او جمله دن "سعید نفیسی"^۱ ا.م. دیاکونوف و باشقالاری گؤستمیشلر. بو معلوماتلاردان ا.م. دیاکونوفون یازدیقلاری داها دولغون و گئنیش اولدوغوندان بورادا اونو نقل ائتمکله کفایت لنیریک.

سونرا گؤره جه ییک کی، اورارتو شاهی II ساردوری ایله آسوری شاهی "تیقلت پیلسر"ین دؤیوشلرینده اورارتولار مغلوب اولدوقدا، ماننا حکومتی قدرتله نیر و اراضیسی گئنیشله نیر. بو دؤورده مانناتین اراضیسی و سرحدلری تقریباً بو شکیلده اولموشدور: "III تیقلت پیله سرین اوردولاری واسطه سیله "II ساردوری"نین آرادان آپاریلماسی بیردن "ماننا"نی بوگونکو آذربایجان اولکه سینین باشیندا یئرلشدیردی. او زامان ماننادا حکم سورن شاه شخصیت و استعداد گؤسته ریب، چالیشاراق، قارشیا چیخمیش وضعیتن استفاده ائتدی. (بیلمیریک کی، بو زامان مانناتین شاهی م.ق. ۷۱۸ - نجی ایلده اولموش هامان "ایرانزو"ایدی، یا یوخ) نتیجه ده م.ق. VIII عصرین اوچونجو و ایکینجی اون ایلیکلرینده "ماننا" اولکه سی و اونا تابع اولان منطقه لر، هر حالدا، اورمو گؤلونون بوتون جنوب تورپاقلاری، قیزیل اؤزن چایی دره لرینین اؤنملی قسمتی و اونون جنوب منطقه لری، هابئله اورمو گؤلونون شرق ساحیللرینه، آزی اورمو گؤلونه آخان سولارلا، آرازا آخان سولارین آیریلدیغی مرزلره قدرکی یئرلره و شاید آیری منطقه لره شامل ایدی. مانناتین شمالشرق و خصوصیه شمال و شمالغرب سرحدلری بیزه آیدین دئییلدیر.

باشقا سؤزله دئسک، "ماننا" اراضیسی و اونا تابع اولان منطقه لر تقریباً سونرالار ماد آتروپاتئن آدلانان و بوگونکو آذربایجانلا عینی دیر"^۲.

دئمک خارجی هجوملار، واحد حکومتین گرک لیگینی طلب ائدیردی، دیگر طرفدن جمعیتده سینیفلرین یارانماسی، کیچیک - کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلاردادا، گوجلومتمکز دؤولت طلب ائدیردی. شبهه سیز ماننالار، قوتتی و لوللویلر عصرلر بویو ائتنیک وحدت، دیل یاخین لیغی،

* ۱ - رئیس نیا، ج ۱، ص ۱۹۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۶۵.

اقتصادی و علمی جهتدن قاباق و مترقی اولان اورارتولارلا، بابیل و ایلاملارلا عصرلر بویو، مستقیم و یا غیر - مستقیم شکیلده رابطه و علاقه ده اولموشدولار. خصوصیه قوتیلرین بابیلده ۹۱ ایل حاکمیتی قوتی، لوللویی و مانا جمعیتینه، شبهه سیز، مثبت تأثیر گؤستریمیشدیر. بوتون بو عامللر، واحد حکومت تشکیل ائتمه گه حاضرلاشان توپلوملاردان ماننلاری قاباغا سالدی. بونون ایسه سببی، یقین کی، هم اورارتولارلا یاخین لیک، همده آسوری و اورارتولارین هجوملارینا داها چوخ معروض قالماق اولموشدور. بو واقعیته عالیم رحیم رئیس نیا بئله تصویر ائدیر:

"...بئله لیکله، یارانماسینا گرک اولان عینی و ذهنی زمینه نین نطفه سی طایفالارین بیرلشمه سی بطنینده میدانا گلمیش دؤولت اورمو گؤلونون اطرافنی اراضی سینده دوزلدی و لوللویی - قوتی حکومتی تشکیلاتلارینین بیر اولان، مانا اتحادیه سینین او بیر عضولرینه و باشقا اتحادیه لره اوستون گله رک، یارانان گئیش دؤولت تشکیلاتی مانا آدلاندی.^۱"

قونشو خلقلرین تاریخیندن معلوم اولور کی، گله جک ماد تورپاقلاریندا قبیله لر آراسیندا عمله گلمیش بو بیرلشمه و حکومت ایزلری بو گونکو اورمو گؤلونون جنوبو و جنوب شرقینده، یعنی لوللویی و قوتی خلقلرینین یاشادیقلاری یئرلرین معین قسمتینده یئرلشمیش "زاموا - Zamua" ناحیه سینده اولموشدور. بو کیمی ایلک قبیله بیرلشمه لریندن او زامانلار شبهه سیز چوخ اولموشدور. نمونه اولاراق، بوگونکو قافلانته منطقه سی اولموش "زیکرتو" داکچیک بیرلشمه نین میدانا گلمه سی تاریخده قید اولونموشدور. آنجاق بو بیرلشمه لرین ان اؤنملی و اساس یئر توتانی "مانا" حکومتینی یاراتمیشدیر. بو بیرلشمه م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایللیکلر و اوندان اول کی آسوری و اورارتو حکومتلرینین لوللویی - قوتی اراضی سینده اولان آردی کسيلمز باسقی نلارینین محصولو ایدی. "عینی زاماندا" مانا" سونرالار، مدنیت و اقتصاد باخیمیندا، م.ق. آلتینجی عصرده ماد شاهلیغینین اؤزه یی نی یاراتمیشدیر.^۲

کئچمیش سووئت تاریخ چیلرینین یازدیغینا گؤره مانا حکومتینین مرکزی، باش کندی بوگونکو جیغاتی چایی آخارقاسینین مرکز لرینده یئرلشمیشدیر.^۳ بحث اولونان بو عصرلرده مانا حکومتی اراضی سی، قید ائتدیگیمیز کیمی، هم خارجی اشغالچیلار طرفیندن پارچالانمیش، همده داخلیده اتحادین اولماماسی و قدیم ائل عادتلی اوزره اونلارجا محلی، کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلارلا پارچالانمیشدی. بو واقعیته ا.م. دیاکونوف اولدوقجا ییغجام و دولغون شکیلده تصویر ائده رک یازمیشدیر:

"م.ق. ۷۲۰ - نجی ایل حدودلاریندا اولکهنین سیاسی دورومو بئله ایدی: اوزاق شمال طرفلری

* ۱ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۱۹۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۴۰.

۳ - ایران تاریخی اسکی زامانلاردا، بو گونه قدر، ص ۴۹.

(اورمو گؤلونون شمالی) گؤرون دوگو کیمی اورارتونون تصرفونده ایدی (منظور بو گونکو گونئی، مرنه، قاراداغ، قره ضیالدهن منطقه‌لری. م.) و بو گونکو آذربایجانین تقریباً قالان اراضیسی، مستقیم و یا غیر - مستقیم اولارق، ماننا شاهی "ایرانزو"نون حاکمیتی آلتینده ایدی. آنجاق او شاهلیغین سرحدلری داخلینده یاریم مستقل اولان امیرلیکلرده واریدی کی، مانننین وارلیغینا خطرلی ایدیلر. اونلارین هامیسی مانننین "حاکمی و یا نماینده‌سی" ساییلار و "شاکنو - Šaknu" آدلاناردیلار، لاکین اونلار عملی اولارق، ماننیا تابع اولان کیچیک شاهلار اولسالاردا، معین درجه‌ده مستقل ایدیلر. بونلار عبارت ایدیلر:

"اویش دیش - Uışdiş" شاهلیغی (تقریباً بو گونکو ماراغا منطقه‌سی)، "زیکرتو" (تقریباً بو گونکو میانا - اردبیل منطقه‌سی)، "آندیا - Andia" (قیزیل اوزن - سفیدرود دره‌سینین یوخاری منطقه‌سی)، "دیوک"ون اولکه‌سی (چوخ احتمال قیزیل اوزن دره‌سینین شمالی حیصه‌سی). بونلار ماننیا تابع ایدیلر؛ آسوری مرزلرینده اولان "آلابریا - Allaberia" و "کارالا - Karalla" ایسه کیچیک زابین یوخاری قسمتی و او چابین یوخاری قوللاری اطرافینده ایدیلر و معین درجه‌ده آسوری حکومتینه تابع ایدیلر. داها جنوبی و شرقی قسمت‌لرده، اوللر اولدوغو کیمی، اولدوقجا کیچیک و مستقل شاهلیقلار واریدی کی، یا ماننیا، یا آسوری حکومتینه باغلی ایدیلر، یا دا تمامیه مستقل ایدیلر و "مادای اولکه‌سی" و یا "ماد قبیله‌لری بیرلیگی" مفهومو اونلارین چوخونا شامل اولوردو. آنجاق بو بیرلیک او زامان ایدا اوزونو گؤستمیردی. بو کیچیک شاهلیقلاردان یالنیز "اثللی پی - Ellipi" (بو گونکو کرمانشاه یاخینلیغیندا)، ایلام کیمی بؤیوک دؤولته قونشو اولدوغو اوچون، معین درجه‌ده اوزونو آسوریلرین تجاوزوندن آماندا بیلیردی و بونا گؤره‌ده نسبتاً قدرتلی و اهمیتلی ایدی^۱

بوتون بو مختلف کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر ائتنیک جهتدن عینی و دیل جهتدن بیری - بیرینه چوخ یاخین و بعضاً عینی ایدیلر. مثلاً "زیکرتو" اهالیسینین دیلی ایله ماننالارین دیلی عینی و یا لهجه مقیاسیندا فرقله‌نیردی، بونا گؤره‌ده "زیکرتو"لارین آسوریلرین یانینا گؤندردیکلری نماینده‌لر، ماننا دیلمانجلاری واسطه‌سیله آسوریلرله دانیشاردیلار.^۲

مانننین گوجلنمه‌سی بو کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر اوچون خطرلی ایدی، چونکی شخصی مقام و منفعتلرینه ضدایدی. آنجاق بو کیچیک شاهلیقلارین استقلالی دا عموم اولکه و عموم خلقالین، جامعه‌نین ترقیسینین زیانینا و ایره‌لی لمه‌سینین عکس جهتینده ایدی. یثرلی اعیان - اشرافلاردا، شخصی منفعتلرینه گؤره، حدودسوز حاکمیتلری و آغالیقلارینین محفوظ قالماسی اوچون، بو کیچیک شاهلیقلاری دستکله‌یر، بیرلشمک و واحد دؤولتین یارانماسینا مخالفت ائدیردیلر. بو گئری

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۹۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۱۱.

قالمیش وضعیت واحد خلق و دؤولتین یارانماسینی دالی سالیق و خارجی دشمنلره اولکجه هجوم ائدیپ چاپماق و آغالیق ائتمک اوچون زمینه یارادیردی. شبهه‌سیز ماننا شاهلاری نه قدر دیکتاتور و ظالم اولسایدیلاردا، بو گئری قالمیش دورومدان قات - قات مترقی و یاخشی ایدیلر.

بو دؤورده ماننا دؤولتی منطقه‌نین او بیرى آسوری، اورارتو و ایلام دؤولت‌لریندن ضعیف‌ایدی و اونون کیچیک شاهلیقلاری گاه بو، گاه او بیرى دؤولته مئیل ائدیردیلر. بونا گؤره‌ده قدرتلی دؤولت‌لرین سیاستی ماننا یا گؤره ده‌ییشیردی و نتیجه‌ده ماننا حکومتی سیاسی باخیمدان ده‌ییشکن حرکت‌لر ائدیردی، داها دوغروسو حریف دؤولت‌لرین ضدیت‌لریندن اؤز خیرینه استفاده ائدیردی، حتی بعضاً اونلارین بیریندن، حریفین مقابلینده، یاردیم ایسته‌ییب اوردو گؤندرمک خواهش ائدیردی. بو باره‌ده ایکینجی سارقون‌دان دانیشارکن سؤز آچاجاییق. بونون نتیجه‌سینده میلاددان سگگیز عصر اولدن باشلا یاراق ماننا دؤولتی دفعه‌لره آسوری و اورارتو حکومت‌لریله دؤیوشموش و اؤز وارلیغینی قوروموشدور.

آسوری و اورارتو منبع‌لری گؤسته‌یررکی، ماننا حکومتی او دؤور منطقه‌نین اؤنملی دؤولت‌لریندن بیرى اولموش، اهمیت‌لی رول اوینامیش، گؤرکملی مدنیت و اقتصادا مالک اولموش و گله‌جک ماد حکومتینین اساسینی قویوموشدور.

زامان کئچدیکجه، ماننا حکومتی بؤیویوب قدرتلندیکجه، اورمو گؤلونون اطرافى، آذربایجانین آیری یئرلرینین ائللری، امیرلیکلری و کیچیک شاهلیقلاری، کؤنوللو و یا زورلا ماننا بیرلیگینه داخل اولورلار. خارجی فشار و حیات اونلاری بو ایشه مجبور ائدیردی.

بیرلیگه داخل اولان بو کیچیک امیرلیکلرین اهالیسی، یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز کیمی، یا یئرلی و یا مختلف دؤورلرین آخینلاریله اورتا آسیادان گلیب یورد سالیب بورادا قالان ائللردن اولدوقلاری اوچون، هامیسی و یا تقریباً هامیسی التصاقی دیللی اولموش و ائتنیک جهتدن بیرى - بیرینه یاخین ایدیلر. بونا گؤره‌ده الده اولان مدرک‌لر گؤسته‌یررکی، میلاددان مین ایل اولدن میلاددان قاباق یئددینجی عصره قدر بو گونکو ایران آذربایجانى و کردستانین شرقی قسمتینده، ماننا حکومتینین یارانديغی یئرلرده اهالی لولوبی - قوتتی دیل‌لرینده دانیشاردی‌لار. م. دیاکونوف بو مسئله‌نی بئله گؤستره‌میشدیر:

"... بو گونکو ایران آذربایجانى و کردستانى منطقه‌لرینین دیلی م. ق. دوققوزونجو عصردن یئددینجی عصره قدر غیر - ایرانى اولموش و او یئرلرین ساکینلری قوتتی، لولوبی و اونلارا بنزر دیل‌لرده دانیشاردی‌لار".^۱ باشقا سؤزله دئسک، مختلف لهجه‌لرده دانیشسالاردا، دیل‌لری التصاقی و بیرى - بیرینه یاخین‌ایدی.

دفعه‌لره گؤسترديگیمیز کیمی، بو ائل و قبیله‌لرین بیرلشمه‌سینین اساس سببی بو دؤوردن نئچه

عصر اولدن باشلانمیش و خصوصیلہ م.ق ۷۸۸ - ۸۳۴ - نجی ایللردہ آسوری دؤولتینین بو ائللر علیہینہ آردیجیل و هر نئجه اون ایلدن بیر هجوم ائتمه لرینین بلاواسطه نتیجه سی اولموشدور. بونا گؤره ده بو بیرلیک اوللر مدافعه مقصدی ایله یارانیب، اؤزونو قوروماق خاصیتی داشیسادا، تدریجله مختلف امیرلیکلرین بیرلشیب، بیرى - بیرلہ چارپازلاشماسی و واحد بیر دؤولتین یارانماسی ایله نتیجه لنمیشدیر.

فیکریمیزجه بوگون و سون زامانلار اورمو گؤلونون جنوبو، جنوبغربی و جنوبشرقی تورپاقلاریندان تاپیلان شیلر، اورمو گؤلونون شرقینده یئرلشن "پرؤستر" و "آخیرجان" کندلرینین غربینده ساری داشدان اولموش آسلان هئیکلی بو دؤورلر و یا ماد دؤورونه عایدیر کی، تأسفله اولسون هامیسی یوخ اولموش و چوخو آوروپا و آمریکا موزهلرینده ساخلانیلماقدادیرلار. یئنہ ده فیکریمیزجه ماماغانلا اورمو گؤلونون آراسیندا یئرلشن "گوورقیزی" منطقه سی، آذرشهر اطرافیندا اولان بعضی قدیم یئرلر، هابئله اورمو گؤلونون شمالیندا اولان گونئی ماحالیندا کی "کول تپه لری" ماننا و ماد دؤوروندن قالان چوخلو تاریخی اثرلر و معلوماتلاری اؤز قوینوندا ساخلانماقدادیر. ایران باستان موزه سینده ساخلانان اورمو گؤلونون جنوب شرقینده یئرلشن مهاباد یاخینلاریندا "حسنلی" آدلی یتردن تاپیلمیش شیلر بو واقعیته ثبوت ائتمکده دیر. هله دهرین و لازیمینجه آراشدیریلمامیش "حسنلی" تپه سیندن تاپیلمیش تشریقاتی پیاله لرین یازیلاریندان بللی اولور کی، بو ایچگی قابلاری "ایدا" اولکه سینین حاکمی "باوری" نین دربارینا مخصوص ایدی. "ایدا" اولکه سی "زاموا" مملکتینین بیر اولکه سی، ولایتی ایدی. کیچیک بیر ماحالا، بیر عده کنده شامل اولموش بو کیمی کیچیک اولکه لر دن م.ق. دوققوزونجو عصرده هورری ناحیه سینده (اورمو گؤلونون غربی - جنوبغربی) اوتوزا قدر واریمیش و هر بیرى شاهلیق ساییلارمیش.^۱

مختلف تاریخ چیلرین گؤسترديگینه اساساً "حسنلی" تپه سی اولدوقجا دهرین قازینتی ایشلری، تحقیقات و آختاریشلار لایق اولان بیر منطقه دیر و چوخلو تاریخی مدرکلر اورانین یثری آلتیندا گؤمدورولمکده دیر. همین "حسنلی" تپه سی و اطراف کندلرینده اولدوقجا قاباقجیل کند تصرّفاتى اولموش، اونلاردان اکین چیلیک وسیله لری، آرپا، نئجه جور بوغدا، چاخیر قاییرماق اوچون بؤیوک ساخسی قابلار تاپیلمیشدیر. ("حسنلی" تپه سی باره ده یئرینده گئنیش دانیشاجاییق) زئوه خزینه سی ده بو دؤوره عایدیر و سونرا او باره ده دانیشیلاجاقدیر. □ □ □

□ آسوریلرین داواملی هجوملاری

□ میلاددان مین دؤرد یوز ایل اولدن، نئجه کی گؤسترمیشیک، آسوری دؤولتی معین فاصله لرده لوللوی و قوتتی تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالاییب چاپار، اودلایب یانديرار، مالی، ثروتی تالایار و

اینسانلاری اسیر ائدیپ قول کیمی آپاراردیلار. آسوریلرین بو هجوملاردان هدفی اساساً ثروت تالاماق، اسیر توتماق، همده معین یئرلی دؤولت تشکیلاتینین یارانماسینین قاباغینی آلماقدان عبارت ایدی.

آسوریلرین بو هجوملاری چوخدان بری باشلانمیش ایدی. بو هجوملاردان معین درجهده آماندا قالماق اوچون، تشکیلاتسیز، دؤولت و اوردوسوز اولان خلق، معین داغلار و تپه لرین باشیندا اود یانديرار و اونون ایشیغی ایله آسوریلرین هجوموندان بیرى - بیرینه خبر وئرو و امکان قدر مال - قارا و داشینا بیلن وار - دؤولتینی گؤتوروب داغلارا چکیلر و یا اولدن حاضردا ديقلاری داغلار قوینونداکی کؤهوللر و ناغیمیلاردا گیزلنردیلر. آذربایجانین چوخ یئرلرینده هله ده هر دن بیر تاپیلان «قاچا - قوش» قویولارینین یارانماسی شاید همین بو دؤورلردن باشلانمیشدیر. آسوریلرین هجومو زامانی خلق داغلار قوینوندا و یا بو کؤهوللرده موقتی اولاراق گیزلنر و گؤزتچیلری واسطه سیله دشمنین چکیلمه سینی بیلدیکده قاییداردیلار. هله بیرلشمه میش خلق قالالار و حیصارلاردا دالدا لانا بيلمزدی، چونکی اولاً بو حیصار و قالالاری تیکمک اوچون متحد ائل و گوجلو دؤولت و حکومت یوخ ایدی و ایکینجیسی اونلار عملی شکیده آسوری اوردولارینین قالا ییخیجی آلتلرینی مشاهده ائتمیشدیلر. قدرتلی دؤولت مقابله نده گوجلو دؤولت دایانا بیلر.

میلاددان اول اوونجو عصرین سونلاریندا آسوریلرین هجوملاری خصوصیه آرديجيل شکل آلیر. و زامان کئچدیکجه قوتتی لوللوییلره قارشى بو هجوملار داهادا گئنیشله نیر و اولکهنین درینلیکلری و داغلیق منطقه لرینی ده احاطه ائدیر، همده آسوریلر چالیشیرلار کی، بو یئرلرین اهالیسینی آرديجيل شکیده استعمار ائدیپ، اونلاردان مفته فایدالانسیلار. بو مقصدلره چاتماق اوچون آسوری شاهلارینین م.ق. اوونجو عصرین سونلاریندا اساس هدفلی، آسوریلرین اصطلاحیه "لولومیلر"، یعنی لوللوییلرین اولکه سی اولان "زاموا - Zamua" نی توتماق ایدی کی، اورمو گؤلونون جنوبو و جنوبغربینی احاطه ائدیردی. بو هجوملاری آسوری منبعلی اساسیندا فهرست واری بئله گؤستریمک اولار:

□ ایکینجی توکولتی نینورتانین نائیری یه یوروشو

م.ق. ۸۹۰ - ۹۱۱ - نجی ایللرده سلطنت ائتمیش آسوری شاهى "آدادنئرای - Adadnerari" ماننا حکومتینین جنوب حیصه لرینه اوردو چکیب اورمو گؤلونون غرب حیصه لرینه قدر تالادی و یانديردی. میلاددان ۸۸۵ ایل اول آسوری شاهى "ایکینجی توکولتی نینورت" ماننا حکومتی علیه نه اوردو چکیب تالادی. ایکینجی توکولتی نینورت (نینورتا) ون ماننا تورپاقلارینا ائتدیگی بو هجوم اورمو گؤلونون جنوب قسمتلی دئیل، اونون غرب اراضیسی، یعنی وان - اورمو گؤلو آراسیندا یئرله شن نائیری و گیلزان تورپاقلارینا اولدو. ماننا تورپاقلارینین بو قسمتلی هم او زامان بو یئرلرین محصولو اولان تیکینتی ماتریالی آغاج، دیرک جهتدن، هم لازیم اولان فلز باخیمیندن، هم

تیکینتی یه گرک اولان چٹشیدلی داش و مرمر نقطه - نظردن، هم آسوری اوردوسونون برک احتیاجی اولان مینیک و یابی آتی جهتدن، همده معمار، مٹکانیک و اوستا باخیمیندان آسوری دؤولتی و ایکینجی نینورتا اوچون مارقلی ایدی. بو سببلره گؤرده ایکینجی توکولتی نینورتانین ماننا اراضیسینه اولموش بو یوروشوایله ایلگیلی قازدیدرغی لؤوحه سینده اوخویوروق:

”من نائیری و گیلزان اۆلکه لریندن حددیندن آرتیق آتلار و حربی آرابالاری باج آلدیم و اونلاری آسوری اوردولارینین حربی وسیله و سورساتی ائتدیم.^۱

دئمک، دوققوزونجو عصرین اوللرینده ماننا دؤولتی نین اوردولاری، او زامانا گؤره، منجهز و حربی آرابالارادا مالک اولموش بیر اوردوایدی. بئله کی، آسوریلر بو آرابالاری آلیب اونلارلا آسوری اوردولارینی قوتلندیریردیلر.

شبهه سیز بو تئکنیک و حربی آرابالار ”ارتته - آراتتا“ دؤورونون یوکسک صنعت، تئکنیک، علم و هنریندن اونلارین اؤولادلاری نائیری و گیلزان اهالیسینه قالان میللی ارثین نتیجه و محصولوایدی.

□ □ □

□ ایکینجی آشورناسیراپالین نائیری یه هجومو

ایکینجی توکولتی نینورتادان سونرا آسوری شاهی اولموش ”ایکینجی آشورناسیراپال - Ashurnasirapal“ میلاددان قاباق ۸۸۳ - ۸۸۱ - ۸۸۰ - نجی ایللرده اوچ دفعه ماننا تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالادی و الدهه ائتدیگی ثروتی توپلاییب، اهالینی اسیر ائدهرک آپاردی و هر یئری اودلادی. آشورناسیراپال ایلک هجوموندا قوتتی - لوللوبی لرین غرب منطقه لری و او یئرلرین قونشولو غوندا یئرلشمیش ”کیروری - Kippuri“، سیمئسی - Simesi“، سیمئرا - Simera“، ”اولمانیا - Ulmania“، ”آداوش - Adauš“، ”خارقا - xarqa“، ”خارماسا - xarmasa“ منطقه لرینه یاخینلاشدی. بو یئرلرین اهالیسی قورخودان آسوری شاهینا چوخلو آت، مال - قارا، شراب، چوخلو قاب - قاجاق هدیه گتیردیلر سده، شاه اونلارا آغیر وئرگیلر باغلادی. اورمو گؤلونون غربینده یاشایان ”گیلزان“ اهالیسی آسوری شاهینا چوخلو هدیه لر و سووقاتلار، او جمله دن آت سوروسو، قیزیل، گوموش، مس، قالای، چوخلو مقداردا تونج قاب - قاجاق هدیه گتیردیلر. بو هدیه لر آیدین گؤسته ریر کی، ارتته صنعتی، هنری، مئتالوژی عنعنه لری و تئکنیکی هله بو اراضیده دوام ائتمکده ایدی.

□ □ □

□ نورادادین مقاومتی

آشورناسیراپالین ایلک هجومو اولدوقجا ویران ائدیجی ایدی. بونا گؤرده ۸۸۱ - نجی ایل هجوموندا لوللوبیلر و قوتتیلر، ”داقار“ بؤلگونون باشچیسی یا ”ناسیکو - Nasiku“ سو اولموش

* ۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، سال ۱۳۷۰، ص ۵۲.

"نوراداد - Nur - adad" آدلی شخصین رهبرلیگی آلتیندا مقاومت گؤستریمک قرارینا گلدیلر. "نوراداد" بوتون زاموا اهاالیسینی اطرافینا توپلاییب حیصار و جبهه یاراداراق، دؤیوشه حاضرلاشدیلار، آنجاق آسوری شاهى اونلارا فرصت وئرمه‌دی کی، حاضرلیقلارینی باشا چاتدیرسینلار. آشور ناسیراپال زاقروس داغلارینین گه‌دیکلرینی کئچهرک قوتتی - لوللوبی - ماننا اراضیسینه، یعنی زاموانین مرکزینه هجوم ائتدی. "نوراداد" آتا - بابا اصولوایله داغلارا سیغیندی. آشور ناسیراپال "نسیر" داغینا قدر (بابل و آشوری روایتلرینه گؤره نوحون گمییسی توفاندان سونرا بو داغا اوتورموشدور) "نورادادی" ایزله‌دی و یولو اوستونده اوچ کیچیک قوتتی - زاموا شاهلیغینی توتدو و داغلاردا خالق طرفیندن گیزله‌دیلیمیش چوخلو مال - قارانی تاپیب آپاردی. بو کیچیک شاهلیقلار بونلاردان عبارت ایدی:

۱ - "داقار" یا نورادادین شاهلیغی.

۲ - مرکزی "بوناسی - Bunasi" اولان "موساسینا - Musasina" شاهلیغی.

۳ - مرکزی "لاربوسا" اولموش "کیرتیارا - Kirtiara" شاهلیغی.

آشور ناسیراپالین ایل لیکلرینده بو هجوم زامانی "زاموا" تین باشقا یئرلرینده آیینماسی گؤسته‌ریلیر. مثلاً "داقار - Dagar" شاهلیغیندا "اوز - Uze"، "بیروتو - Bieutu"، "لاقالا - Laga laga" آدلی یاشاییش یئرلرینی توتموشلار. هابئله باشقا بؤلوکلرده "بارا - Bara" و "دورلولومه - Dur lulume" دن آد آپاریلمیشدیر، آنجاق آسوریلر "دورلولومه" نی آایلیمه‌میشلر، چونکی اورا محکم قالایدی و آسوریلر بیر او قدر محکم اولمایان "لاربوسا" منطقه‌سینین یئرلرینی توتموشلار. آغیر وضعیت نتیجه‌سینده زاموا امیرلری مقاومتدن ال چکدیلر و آسوری شاهى اونلاری اؤزونه تابع ائده‌رک خلقه آغیر وئریلر باغلادی. آسوری شاهى زاموا امیرلرینی شاهلیق ائتمکده آزاد قویدوسادا، اونلارین اراضیسینی تازا تشکیل ائتدیگی آسوری ولایتینه قاتدی. آشور ناسیراپالین زاموا خلقینه باغلادیغی وئریگی و خراج اولدوقجا آغیرایدی. بو وئریگی آت، گوموش، قیزیل، تورپاق وئریگی، جینسی (بوغدا، آرپا) شکلینده، هابئله ائو تیکمک وئریگی - kudurru - و سایره شکللرده ایدی.

وئریکلرین حد‌دیندن آرتیق آغیر اولماسی سبب اولدو کی بیر ایلدن سونرا ایکی جنوبی زاموا (ماننا) امیری "آمکا - Ameka" و "آراشتوا - Araštua" وئریگی وئرمکدن بویون قاچیردیلار. بو حادثه آشور ناسیراپالین زاموا علیه‌نه اوچونجو اوردو یوروتمه‌سینه سبب اولدو. زاموالیلارین حاضرلیغینا فرصت وئرمه‌مک اوچون، آسوری شاهى اوردو سونون پیادا حیصه‌سینی گؤزله‌مه‌دن، آتلیلار و آرابالارلا هجوم کئچدی. بو دفعه آشور ناسیراپال داهادا رحمسیز و غدار شکیلده رفتار ائتدی و "امالی" و "آراشتوا" شاهلیقلاری، ائله‌جه‌ده مرکزی بو دفعه "بار" اولموش "کیرتیارا"، مرکزی "خودون - Xudun" اولان "سابینا" و مرکزی "بوناسی" اولان "موساسینا" شاهلیقلارینی توتوب غارت ائتدی، قیردی، بؤیوکلری اسیر آلدی، الدهه ائتدیگی اوشاقلاری یاندیردی، باشچیلاری اعدام ائتدی و یالنیز "داقار" شاهى باج و هدیه‌لر وئریک اؤزو و خلقینی نجات وئردی. آسوریلر زاموانین قالان یئرلرینده

حیاتدان اثر قویمادیلار.

آسوری اوردولاری داها سونرا "آمٹکا" امیرلیگی اراضیسینه یؤنلیدیلر. بو شاهلیغین رهبری "آمٹکا" و آداملاری داغلاردا گیزلندیلر. آسوریلر بو امیرلیگین "زامرو - Zameu"، "آمارو - Ammaru"، "پارسیندو - Parsindu"، "ایریتو - Iritu" و "سوریتو - Suritu" قالالاری و اهلیدن بوش قالمیش کندلردن چوخلو مختلف مال - دؤولت، او جمله دن زینت و سایطی، مفرغ قابلار غارت ائتدیلر، "آمٹکا" نین اونلاردا دؤیوشچولرینی اسیر ائدیپ ایشکنجه ایله اؤلدوردولر. بو یئرلرین چوخو دیاله چایی دره لرینده، همدانین غربی و اسدآباد منطقه لرینده ایدی.

آسوری اوردولاری بونولادا کفایتلنمه دیلر و زاموانین مقاومت گؤسترمه سینه اصلاً قاریشمامیش "آتا" آدلی شخصین شاهلیغینا اوز قویدولار. بو شاهلیق همدانلا کرمانشاه آراسیندا او زامان "نیشپو" آدلانان داغلارین شمال یاماجلاریندا یئرله شیردی. "داقار" شاهلیغی بو داغلارین جنوبوندا یئرله شیردی. بو شاهلیق دا یئرله یکسان اولدو. بورادا آشورناسیراپال "سیپیرمئن - Sipirmen" آدلانان بیر اؤلکه دن مفرغ هدیه لر آلدی کی، اورانین اهالیسی "قادینلارکیمی تته پته ائدیردیلر"^۱، یعنی آشورناسیراپالا آنلاشیلماز دیلده دانیشیردیلار.

آسوری شاهلی اله کئچیردیگی باشچیلاری اسیر ائدیپ آپاردی و اؤلکیندن داها آغیر نقدی و جینسی وئرگیلر ساده خلقه و تابع اولان امیرلره تحمیل ائتدی، صنعتکارلاری تیکینتی ایشلرینده ایشلتمک و هنرلریندن استفاده ائتمک اوچون، مجبوری حالدا آسوری شهری "کالخو - Kalxu" یا گؤندردی.

آشورناسیراپال "زامرو" دان قاییدارکن، "آرکادی" قالاسیندا اوتوراق ائتدی. بورادا زاموا شاهلاری هدیه لرله آسوری شاهینین حضورونا گلدیلر.

بو حادثه لر زامانی زاموانین ایللیک وئرگیلری چوخالیدی، او زامانا قدر وئردیکلری جینسی وئرگیلره الوان یون، مفرغ قابلار، چاخیر، بؤیوک و کیچیک بویونوزلو حیوانلاردا علاوه اولدو. آشورناسیراپال "آرکادی" قالاسیندا اولارکن، اورمو گولونون غربینده یئرله شن گیلزان شاهلیغینین شاهلی، "وان" گولونون جنوبوندا یئرله شن "خوبوشکییه" و "کاسسی" (خارتیش) قالاسی شاهلی دا هدیه لر گتیردیلر.

آشورناسیراپال بوتون بونلارادان ناراضی ایدی و زاموالیلارین "مئسی - Messi" داغلاریندا گیزلنمیشلرینی ده توتماق ایسته بیردی. (بو داغلار مانناتین جنوبو، بوگونکو سئندج طرفلرینده ایدی.) آشورناسیراپال وقتيله کاسسیلرین اولموش "آلیل - Allil" قالاسینی تعمیر ائدیپ، اورانی تازا قوردوغو ایالتین وئرگیلرینی توپلاماق مرکزینه، همده گله جکده شرقه دوغرو ائده جه گی یوروشلرین اوردولارینا لازیم اولاجاق یشم و آذوقه مرکزینه چئویردی.

آشورناسیراپال ماننانین کیچیک شاهلارینی اؤز ایشلرینده قویاراق، اونلارین واسطه سیله وئرگیلری توپلایردی، آنجاق اؤز مأمورلارینی دا اونلارین اوزه رینده ناظر قویدو. آسوریلرین "زاموا" ایالتی اوزه رینده نظارتی، اوردولاری و اوردو مرکز لرینین یارانماسی نهایت "زاموا" نی آسوری ایمپراتورلوغونون بیر ایالتی شکلینه سالدی، بئله کی، م.ق. ۸۸۲ - نجی ایل حادثه لریندن سونرا آسوری منبع لرینده "زاموا" یئرینه "مازاموا" حاکمی اصطلاحی گؤزه چارپیر.

بوتون بونلارلا برابر م.ق. ۸۸۰ - نجی ایل حادثه لریندن او قدر کئچمه میشدی کی، "زاموا" اهالیسی - ماننالیلار اؤز استقلاللارینی الدهه ائتدیلر. بو استقلالدان تقریباً ۲۰ ایل کئچمیشدی کی، م.ق. ۸۵۸ - نجی ایله گئنه ده آسوری شاهی "III سلمنسر - Salmansar" زاموا اولکه سینه، ماننانین جنوبوندا یئرلشمیش و مرکزی "آریدو - Aaidu" اولموش "نینی" شاهلیغی سمتیندن هجوم ائتدی.

آشورناسیراپالین هجوملاری زامانی زاموانین قبیله باشچیلاری، شاهلاری و خلقین آسوریلره وئردیگی مختلف تولید اولموش هدیه لر گؤسته ریر کی، بو زامان ماننادا صینیفلر میدانا گلیمیش، توپلوم ابتدایی وضعیتدن ایره لی گئتمیش، اکین چیلیک شهر و صنعتی حیاتدان قسماً آیریلیمیش، کند تصرفاتی و صنایعه تخصص لشمه میدانا گلیمیش ایدی. بو صینیفلشمه ماننادا، شبهه سیز، م.ق. II مین ایللگیگین اورتالاریندان باشلایاراق، ایکینجی یاریسی سوره سینده یارانمیشدیر. بونولا برابر بونو دا قید ائتمک لازیمدیر کی، بو صینیفلی توپلوم هله اؤزونون ایلک ابتدایی مرحله سینی کئچیردیردی و بونا گؤره ده هله اورادا مرکز لشمیش دؤولت و قوه میدانا گلمه میشدی، کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر وارایدی کی، بیر - بیرله علاقه سی اولمادان، کیچیک منطقه ده حکم سوروردولر، بو سببدن ده آسوریلرین قارشیسیندا دایانیب مقاومت گؤسترمه گه قادر دئییلدیلر.

آسوریلر "آشورناسیراپالین" حاکمیتینین سونونا قدر زاموالیلارین - ماننالارین یالنیز اورمو گؤلونون غربی و جنوبو تورپاقلارینا هجوم ائدیردیلر، لاکین بو گؤلون شرقی و شمال حیصه لری، هابئله اوندان شرقده اولان قسمت لری آماندا ایدی. آنجاق زاموانی توتوب اؤزلرینه پایگاه دوزلندیکدن سونرا، آسوریلر شرقی ماد اراضیسی و خزر گؤلونه چاتماغا جان آتاراق، سرعتلی و شیدتلی هجوملارا ال آتدیلار. □ □ □

□ نیک دیارا و دنیزده دؤیوش

آشورناسیراپال زامانیندا زاموانین اطراف اراضیسینده کی شاهلیقلارین بؤیوک حیصه سی آرادن آپاریلاندان سونرا، زاموانین داخلی اراضیسینده اهمیّتی شاهلیق او دؤولت ایدی کی، اونون باشیندا "نیک دیارا - Nikdiara" = "مئکتیارا - Mektiara" ادلی شخص دایانیردی و اونون دا رقیبی چوخ ایدی. م.ق. ۸۵۹ - نجو ایله ده بو اراضیه هجوم ائتمیش III سلمنسرین [شاهلیغی م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] اوردوسو م.ق. ۸۵۵ - نجی ایله "نیک دیارا" نین تورپاقلارینا یوروش ائتدی. "نیک دیارا" آسوریلرین الیندن، سؤیود آغاجیندان قایریلمیش قایقلارلا، اورمو گؤلونه قاچدی. سلمنسر اونو

ايزلهدى. دنيۇدە آسوريلرلە مانئالييلار آراسيندا دۇيوش اولدۇ، آنجاق سلمنسر نتيجه آلايلىمەدى و "نيك ديارا" اورمو گۇلونون شارقينه، "جيغاتى" چايى چاتارقاسينا گىتتى. اورمو گۇلونون بو طرفلرينده - جنوبشرقينده، يعنى جيغاتى چايى و او طرفده آخان او بيري چايلارين اطرافيندا دۇولتيرين تدريجلە يارانيب محكملمنمە جريانى، مانعەلرە راست گلەمدن، م.ق. دوققوزونجو يوز ايلليگين سون روبعونە قدر دوام ائتتى. □ □ □

ناماردا عصيان

III سلمنسر م.ق. ۸۴۲ - نجى ايل لرستاندا آخان "ديالە" چاينين اورتالاريندا يئرلەشن "نامار"دا آلولانان عصيانى بوغوب، اورانين جنوبوندا يئرلەشن "بيت هميان" منطقەسینين رهبرى - "يانزى" - Vanzi سینی "نامار"ین شاهى ائتتى. "يانزى" م.ق. ۸۳۴ - نجو ایلده آسوريلرين اطاعتيندن بويون قاچيرتتى، سلمنسر "نامار" اراضيسينه هجوم ائدەرک، قالالارى ويران و خلقي گيزلتميش اولدوغو وار - يوخونو غارت ائتتى. "يانزى" ماد تورپاقلارينا، شمالشرقه دوغرو قاچدى. بونو ماھانا ائدن سلمنسر شرقى ماد تورپاقلارينا هجوم باشلادی و ايلک نؤوبەدە دياالە چاينين يوخارى آخارقاسيندا، مانئانين جنوبوندا يئرلەشن "پارسوا" - Parsua نين ۲۷ شاهندان وئرگى آلدی. بعضى منبعلرده اولدوغو کيمى، "پارسوا" و يا "پارشوا" ولايتى اورمو گۇلونون جنوبشرقينده دئييل، دياالە چايى آخارقاسينين اورتالارى و جنوبى حيصه لرينده، يعنى "نامار"ین شمالشرق اراضيسينده يئرلشميش، کنار و مرز معناسيندا اولموش و پارس = پئرس کلەمە سيلە هئچ بير علاقه سى اولماميشدير. بونولا علاقه دار اونو قيد ائدک کى، بعضى تاريخ چيلر "پارسوا"نى اورمو گۇلونون جنوبشرقينده يئرلشديرمکدن علاوه، گؤستەريرلرکى، همين "پارسوا"لار م.ق. ۹ - ۸ - نجى عصرلرده بورادان فارس ايالتينه مهاجرت ائتميشلر، يعنى ۶۰۰ كيلومتر داغليق يوللارى کئچميشلر. لاکين اولاً بونلارلا فارسيلارين علاقه سى يوخدور، ايکينجيسى، اونلارين فارسا کؤچمە سينە داير هئچ بير تاريخى سند و دليل يوخدور. بوندان داھا اونملى سى اوندان عبارتدير کى، "پارسوا"لارين يئرلىرى و شخص آدلارى ابدا ايرانى، هند - آوروپا ديئلرى سؤزلريندن و بو کؤکدن دئييلدير.

سلمنسر م.ق. ۸۳۴ - نجو ایلده "پارسوا" شاهلارینی تابع ائتديکدن سونرا، بيلافاصله پارسوانين شمال شرقينده و جيغاتى چاينين يوخارى آخارقاسيندا يئرلەشن "مئسى" - Messi اراضيسينه کئچدى و اورادان همدان ولايتينده "آرازياش" - Araziaš و "خارخار" - Xarxar بۇلوکلرى، يعنى مادين مرکزينه دوغرو حرکت ائتتى. آسورى منبعلىرى بو يئرلىرى بيرينجى دفعە اولاراق، "آمادای" يازميشلار. دئمک، آسوريلر ايلک دفعە اولاراق، همدان و قيزيل اوزن چاينين يوخارى آخارقاسينا سوخولموشلار. تاريخلرده "مئسى" آدى "قيزيل بوندا" (قبيله داغى) ايله بيرليکده چکيلميشدير.

III سلمنسر اوز سالنامه سينده گؤستەريرکى، "آرازياش" و "خارخار" طرفلرينده دؤرد قالانى آلدی. بو قالالارين آدلارى هند - آوروپايى يوخ، "زاموا" و "پارسوا" سؤزلرينه اوخشاير. قالالارين

آدلاری بونلاردیر:

۱ - "کوآکیندا - kuakinda".

۲ - "تارزانابی - Tarzanabi".

۳ - "ئسامول - Esamul".

۴ - "کی نابلیلا - Kinablila".

بوآدلار نه قدیم هند - آوروپا دیللی، نه ده سامی - آسوری دیللینده اولمامیشدیر، دئمک، التصاقی دیللی خلقلر، قوتتی، لوللوبی و ماننالیلارین دیللی اساسیندا یارانمیش یئر آدلاریدیر. سلمنسرین هجومونو بیلن خلق اولجه دن داغلار و کؤهوللرده گیزلنمیشدی. آسوریلر توتابیلدیکلری آداملاری اسیر ائتدیلر، بیر مدّت "خارخار" یئرلرینده چالیب چاپدیلا و حتّی سلمنسرین شکلینی بیر داشدا قازدیردیلا. بوتون بونلار باخمییاراق، آسوریلر ماد تورپاقلاریندا قالماق و محکم لنمه گه فیکر وئرمه دن کئری قاییدیپ، "نامار" شاهمی "یانزی" نی ده اؤزلری ایله اسیر آپاردیلار.

سلمنسرین ماننا - ماد اراضیسینه نؤبتی یوروشو م.ق. ۸۲۸ - نجی ایلده اولدو. بو زامان سلمنسر اؤزو قوجالمیشدی، بونا گؤره ده اوردوسونون قوماندانلیغینی آسوری سرکرده سی "تورتان - Turtan" (دایان - آشور) آدلی شخصه تاپشیردی.

تورتان اولجه "وان" گؤلونون جنوبوندا اولان "خوبوشکیه - Xubuškiye" یه گئتدی، اورادانسا جنوبشرقه، یعنی ماننا شاهمی "اوآلکی - Uvalki" نین اراضیسینه یؤنلندی. "اوآلکی" قاچیب داغدا گیزلندی، کندلیلرده کندلرینی ترک ائده رک، داغلار و کؤهوللرده گیزلندیلا. آسوریلر بوش کندلری توتوب، الده ائتدیکلری مال - قارانی آپاردیلار و "اوآلکی" نین اولدوغو مرکزی قالانی، یعنی "ایزیرتو" کندینی توتدولار. بو یئر بوگونکو قاراداش داغی اراضیسینده یئرله شیردی. داها سونرا آسوری سرکرده سی تورتان، امیری "شولوسونو - Šulusunu" اولان "هارونا - harruna" شاهلیغینا چاتدیقدا، او تابع اولاراق، بوینونا آلدی کی، هر ایل وئرگی عنوانیله معین مقدار آرابا چکن یابی آت آسوریلره وئرسین. داها سونرا "شوردورا" امیری "آرتاسارو - Artasaru" آسوری شاهینا هدیه لر تقدیم ائتدی. آسوری اوردولاری اورادان "پارسوا" ولایتینه گئدیپ، بعضی شاهلیقلاردان وئرگی آلدیلار، بعضیلرینی ایسه غارت ائتدیلر.

تورتان م.ق. ۸۲۷ - نجی ایلده گئنه ده اوردوایله اولکی یوللاردان آز فرقلی خطرله گئتدی. بو دفعه اورمو گؤلونون غربینده یئرله شن "گیلزان" اراضیسینی توتدو.

اورمو گؤلونون غرب ساحیللرینده - بوگونکو اورمو حوالیسینده یئرلشمیش گیلزان اراضیسینده م.ق. دوققوزونجو عصرین اورتالاریندا "آساو" آدلی شخص و اوندان سونرا "اوپو" آدلی حاکم حکم سورموشلر. بو کیچیک شاهلار م.ق. ۸۸۵ و ۸۵۶ - نجی ایللرده آسوریلرین هجومونا معروض قالمیش و هر دن آسوری شاهلاری "II توکولتی نینورتا" یا و "آشورناسیرپال" - آ باج

وثرمیشلر.

“دایان آشور” گیلزان و اورانین قونشو شاهلیقلاری و ائللریندن، هابئله قیزیل اوزن چایی آخارقاسی بویو یئرلهشن “ماننا”، “هارونا”، “شاشقانا”= آندیا” یا قدرکی قبیله لردن مال - قارا، آت و وئرگیلر آلدی، اورادانسا داخلی “زاموا” و “پارسوا” دان کئچیب، یول اوستونده داغلیق منطقه ده اولان “بوشتو” قالاسی و بیر نئچه باشقا ماننا و پارسوا قالاسینی توتاراق، “نامار” قالاسینا چاتدی و اورانی اودا چکیب اهالیسینی قیردی، اورادانسا آشورناسیراپالین دوزلتدیگی آسوری “زاموا” ایالتینه گتیدی. بیر داها قید ائدک کی، ایستر ماننا، ایستر ماد، ایستر سه گیلزان اراضیسی بحث ائتدیگیمیز م.ق. ۸۲۷ - ۸۳۴ - نجی ایللر اوردو کئشلیکلرینده چوخلو کیچیک - کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلره بؤلونوردو، حتی بوندان چوخ قاباقلار نئچه مین ایل عرضینده و بوندان سونرا ماد ایمپراتورلوغونون یارانماسینا قدرده وضعیت بئله اولموشدور، بو ایسه تاریخی حادثه لرین نتیجه سیدیر. یعنی بو اراضیده اولموش ایلک اینسان دسته لری، التصاقی دیللی خلقلرین ابتدایی دئموکراسی سینه اویغون اولاراق، باشچی و آغ ساققاللارین رهبرلیگی آلتیندا، کیچیک - کیچیک دسته لردن، بیر نئچه کند و یا کیچیک منطقه ده مستقل یاشامیشلار. داها سونرالار زامان - زامان اورتا آسیادان کؤچوب گلیمیش کیچیک - کیچیک ائل - اوبالاردا کیچیک اراضیده مستقل شکیلده حیات سورموشلر. نتیجه ده ایسه، بحث ائتدیگیمیز بو دؤورده، حتی ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده، زردوشتیزمین یارانیدیغی دؤورلرده ده، او زامانکی آذربایجان و همدان اراضیسینده سایجا اولدوقجا چوخ اولان کیچیک شاهلیقلار و یا امیرلیکلر یاشامیشلار. بونا گؤره ده آسوری شاهلارینین و سونرا گؤره جه گیمیزکیمی، اورارتو شاهلارینین کتیبه لرینده کیچیک اراضیلرده اونلارجا شاهلیقلارین آدلاری و باش کندلرینه راست گلیریک. بو کیچیک شاهلیقلارین چوخونو غالب آسوری و اورارتو شاهلاری، اوز آدلارینی شیشیرتمک اوچون، بؤیوده رک شاه آدلاندیرمیشلار و یا کیچیک امیرلر اؤزلرینی بؤیوتمک اوچون اؤزلرینه شاه آدی وثرمیشلر و اولادابیلر کی، بو، او زامان بو اراضیده رسم و عادت اولموشدور. تاریخی حادثه لر گؤسته ریر کی، آسوریلرین ماننا - ماد اراضیسینه هجوملاریندان اساس مقصد اوللر چالیب چاپماق، غارت ائتمک، مال - ثروت اله گتیرمک و اسیر توتماق اولموشدور، اما اونلار، نادیر حاللاردان باشقا، بو اراضی اهالیسیندن داییمی وئرگی آلماغادا موقوف اولمامیشلار. اساس حاللاردا ایسه ماننا اهالیسی آسوریلره باش اگمه میش و یالنیز اونلارین اوردوسو یاخینلاشاندا، اونلارا هدیه لر آپارمیش و یا اساساً قاباقجادان داغلار و کؤهوللرده گیزلنمیش و مال - قارالارینی دا اؤزلریله گیزلتمیشلر و بوش کندلر و قالالاری آسوریلرین اختیاریندا قویموشلار. بو وضعیت، یئرینده گؤره جه گیمیزکیمی، بوتون اورمو گؤل اطرافی، آرازین جنوبو اراضیسی و زنجان - همدان آراسی اراضیده حکم سورموشدور. □ □ □

□ اورارتو لارین ایلک هجوملاری و ماننا شاهلی شارسینا

میلاددان ۸۶۷ ایل اولدن باشلایاراق، آسوری حکومتی داخلینده چکیشمه و دیدیشمه لر باشلاییر و حکومت ضعیفله ییر. آسوری حکومتینین بو ضعیفلمه سیندن استفاده ائدن ماننلارین غرب قونشوسو، زاقروس داغلارینین غربینده دیرچهلن اورارتو حکومتی ماننلارین تورپاقلارینا هجوم ائتمه گه باشلاییر. بو، اورارتو لارین ماننایا قارشلی ایلک هجومدیر. اورارتو شاهلی "ایشپوینی - Išpuni" [م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵] آسوریلرین داخلی دیدیشمه و اختلافلاریندان استفاده ائده رک "وان" ایله اورمو گؤل و آراسینداکی "موساسیر - Musasir" و اونون جنوب شرقینده - اورمو گؤلونون غربینده یئرله شن "گیلزان" منطقه لرینی اشغال ائدی، اؤز تورپاقلارینا قاتدی و اوندان سونرا اونون اوغلو "مئنا" [م.ق. ۸۱۰ - ۷۷۸] دفعه لرله اورمو گؤلونون جنوب و جنوب شرقینه هجوملار ائتدی و حتی اورادا لؤوحه ده قازدیردی. (بو باره ده سونرا دانیشاجاییق) ایشپوینی نین ماننایا هجومو زامانی، یعنی م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اکینجی یاریسیندا "نیک دیارا" (مئکتیارا) نین اوغلو "شارسینا - Šarsina" اورمو گؤل اطرافلی شاهلیقلارینین بؤیوگو اولموشدور. گؤرون دوگو کیمی، ماننا اراضیسیندن اولموش گیلزان منطقه سینین توتارکن، "ایشپوینی" ماننا شاهلی "شارسینا" یا غلبه چالمیشدیر، یوخسا ماننا اراضی سینین بیر حیصه سینین اؤز تورپاقلارینا قاتا بیلمزدی.

اورارتو حکومتینین بو هجومو اوزون سورمه دی، چونکی آسوری شاهلی "۷ شامشی آداد - adad Šamši" [م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۴] اؤز داخلی اختلافلارینا سون قویاراق، میلاددان اول ۸۲۳ - نجو ایله، شرقه دوغرو، اورارتو حکومتینه قارشلی هجوم ائدی ماننا تورپاقلارینا گوردی. بو هجوم زامانی آسوری شاهلی و اوردولاری قارشیسیندا ایلکی قوه و ایلکی شاه دایانیردی: بیرینجی ماننا شاهلی "شارسینا" و اوردوسو، اکینجیسی اورارتو شاهلی "ایشپوینی" و اورارتو اوردولاری. ۷ شامشی آداد مخالفلری و رقیبلرینه غلبه چالیب، تازادان بوتون آسوری تورپاقلاریندا واحد قدرتلی آ.ری دؤولتی یاراداندان سونرا، قازدیردیغی داش لؤوحه ده گؤسترمیشدیر کی، آسوری دؤولتینین شرق سرحدلری ماننا اراضیسینده "شوردیرا" (شاید شوردره) و "آریدو"، یعنی ماننا و پارسوانین غربینده اولان داغلاردیر.

موقعیتینی محکم لندیرن ۷ شامشی آداد م.ق. ۸۲۱ - نجی ایله شرقه دوغرو یوروشونو باشلادی و ایلک نؤوبه ده اورارتو لارلا قارشلاشماق ایسته ییردی. آسوریلرین بو هجوموندا آسوری اوردولارینی "موتاریس آشور - Muttaris - Aššur" آدلی آسوری سرکرده سی رهبرلیک ائدیردی. آسوری لؤوحه سینه گؤره بو هجومدان هدف "سیک ریس" آیدی کی، احتمال ماننا شاهلی "شارسینا" و اونون آتاسی "نیک دیارا" نین شاهلیغینین آدی آیدی. ۷ شامشی آدادین لؤوحه سینده قید ائدیلمی کی، "موتاریس آشور" گونشین چیخدیغی دیزه چاتدی.

ا.م. دیاکونوفون فیکرینجه بو دیزدن مقصد خزر دیزی دیر. لاکین فیکریمیزجه بو جمله ده کی دیزدن مقصد اورمو گؤل دور، اونا گؤره کی، اورمو گؤل و آسوری ایمپراتورلوغو و اونون اساس

مرکزی یثرلرین دوز شرقینده یثرله شیر؛ همدە هله او زامان آسوریلر خزر دنیزیندن بیر او قدر خبردار اولایلمز دیلر و سونرالار اونونلا تانیش اولدولار.

اۆزلرینی اورمو گۆلو اطرافیندا و ماننا اراضیسینده محکم حس ائدن آسوریلر بیر ایل سونرا م.ق. ۱۸۲۰ - نجی ایلده ماننانین شرقینده یثرله شن ماد علییهنه هجوم کئچدیلر. آسوری شاهی زاقروس داغلارینین اساس سیلسیله سی اولان "کول لار - Kullar" داغینی کئچدی. III سلمنسیرین یازدیغینا گۆره "کوللار" زاقروسون اساس سیلسله سیدیر.

ا.م. دیاکونوف و "ن.و. آروتونیان" ین فیکرینجه بو کلمه ده کی "لار" حیصه سی "داغ" معناسیندادیر. حالبوکی، بو قسمت ایسمین جمع علامتیدیر و "کول" داغ معناسیندادیر، چونکی سومئر دیلینده "کور = Kur" داغ دئمک ایدی^۱ و اورارتو و ماننا دیللرینده ده داغا "کور" و "کول" دئیلمه سی احتمالی واردیر. دئمک، بو کلمه نین حقیقی معناسی "داغلار" اولموشدور.

"کوللار" ی آشانان سونرا V شامشی آداد ماننا اراضیسینده آشاغیدا آدلارینی چکدیگیمیز شاهلیقلار و خلقلردن هدیله لر قبول ائتدی: وان گۆلونون جنوبوندا یثرله شن "بوشکیه" شاهی و ماننانین "شارسینا" شاهی و قبیله لریندن، هابئله "سونبی - Sunbi" و "تئورلی - Teurli" قبیله لریندن (بو ایکی قبیله سونرالار ماننایا بیتیشدیلر) و نهایت "پارسوا" ساکینلریندن. V شامشی آداد بو هدیله لر قبول ائتدیکن سونرا، "مشی" اراضیسیندن کئچهرک "جیغاتی" چایی آخارقاسینین شمال حیصه لرینه چاتدی و بورادا مشیلرین چوخلو مال - قاراسینا ییه لندی. بو بۆیوک و کیچیک مال - قارا داخلینده ایکی کۆهنلی دوه لرده وارییدی کی، ماننادا سابقه سیزایدی و معلوم اولان اورتا آسیادان تازا کۆچوب ماننایا گلیمیش التصاقی دیللی ائل و اوبالار واسطه سیله بورایا گتیریلیمیشدیر.

V شامشی آداد "مشی" و ماننا کندلرینی اودا چکدی و اهالیسینی قیلینجدان کئچیرتدی. داهای سونرا آسوریلر مشی و جیغاتی چایلاری آخارقالارینین یوخاری حصه لریندن اورمو گۆلو منطقه سینی اصیل ماد اراضیسیندن آیران "قیزیل بوندا" (قبیله داغی) تورپاقلارینا یۆنلیدیلر.

□ □ □

پیریشاتی دۇيوشور

آسوری اوردولاری "قیزیل بوندا" نین ایلك قالاسینی توتدوقدان سونرا، بو اۆلکه نین ایکی باشچیسی، بیرینجیسی "ساسیاشو" قالاسیندان "تیتاماشکا" آدلی شخص و ایکینجیسی "کارسیبوتو" قالاسیندان "کیارا" آدلی شخص آسوریلری یومشالتماق اوچون هدیله اولاراق، چوخلو آرابا آتی، یابی آت اونلارا تقدیم ائتدیلر. لاکین قیزیل بوندا اراضیسینین اوچونجو رهبری و آسوری لؤوحه لرینین قیزیل بوندالیلارین شاهی آدلاندیردیغی "پیریشاتی" آسوریلره قارشى دایانماق و اونلارا دۇيوشمک قرارینا گلدی. "پیریشاتی" قیزیل بوندا اهالیسینی اۆز قالاسی "اوراش - Uraš" دا

توپلادی، آنجاق بو قالا کؤهنه ایدی و آسوریلرین محاصره سی و یوروشو قارشیسیندا دایانا بیلمزدی، چونکی اونلارین منجیق و قالا دیواری ییخان دستگاهلاری وارایدی. "اوراش" قالاسی و اونون اطرافینداکی قالالاری آسوریلر آلدی و دؤیوشده ۶۰۰۰ عسگر اؤلدو و ۱۲۰۰ نفر، او جمله دن رهبر "پیریشاتی" نین اؤزو اسیر دوشدولر. قیزیل بوندانین "اثنقور - Enqur" آدلی باشقا بیر باشچیسی آسوری شاهینا تابع اولدو. ۷ شامشی آداد "اثنقور" ون "سیبار - Sibar" آدلی قالاسیندا بیر لؤوچه قازدیددی و یازیلارلا برابر اوندان اؤز شکلینی ده قازدیددی. "سیبار" قالاسی قیزیل اؤزن چایی ساحیللرینده یئرلشمیش و بوگونکو زنجانا یاخین ایدی و گویا بو زمان تیکیلیمیشدیر.

فیکریمیزجه "سیبار" قالاسینین آدی "سابیر = ساویر" آدلی تورک ائلیندن قالما آدیر. اوغوز ائلی و آدینین میلاددان چوخ اوللر اولدوغو کیمی، "سابیر - ساویر" آدلی تورک ائلی ده میلاددان هله نئچه مین ایل اول اولموش و اونون معین ائلی، طایفاسی، نه زامانسا، اورتا آسیادان گلهرک یوخاریدا گؤسته ریلن اراضیده یورد سالیب قالمیش و اؤز آدلارینی قالادا تثبیت ائتمیشلر. کئچمیشده گورموشوک کی، "سوبار" لار م.ق. ۱۹ - نجو عصرده سوریه ده اولموش و حاکمیت قورموشلار.

گؤسته ریلن حادثه لردن معلوم اولور کی، زنجان - همدان آراسی مرکزی ماد اراضیسینین باشچیلاریندا هله واحد فیکر و سیاست یوخ ایدی. هله اونلارین آراسیندا اختلاف، اؤز خیرینی توپلومون خیریندن اوستون توتماق، اوزاغی گورمه مک و محدود دوشونجه لی لیک حکم سورمه کده ایدی. لاکین آسوری یوروشلرینین اصیل فلاکت، بدبختلیک، زیان و مادی اغیرلیقلارینی عملی شکیلده اؤز چیگنینده حس ائدن ساده خلق کوتله لری دشمنی دفع ائتمک اوچون بیرلشمه گین لزومونو چوخ یاخشی حس ائدیردیلر و گوردوگوموز کیمی، باشچیلارین رهبرلیگی آلتیندا متحد ایدیلر. □ □ □

□ البرزون جنوب یاماجلاریندا دؤیوش

۷ شامشی آداد "سیبار" قالاسیندان مرکزی مادی لار شرق قسمتلرینده یئرله شن "بیت ساکبات" قالاسینا دوغرو ایره لیلهدی. بورادادا ساده خلق اؤز رهبرلری اطرافیندا توپلانندی. بو یئرلرین باشچیسی "هاناسیروکا - Hanasirceka" آدلی شخص ایدی. بو رهبرین مرکزی "ساق بیتو" قالاسی ایدی کی، احتمال ابهر چایی دره سینده، قزوینین جنوبو و جنوب شرقینده اولان "بیت ساکبات" قالاسی ایدی. "هاناسیروکا" البرز داغلاریندا گیزلنمک ایسته دیسه ده، شامشی آداد اونو دؤیوشه مجبور ائتدی. آسوری لؤوچه لرینین یازدیغینا گؤره دؤیوشده مادلاردان ۲۳۰۰ نفر اؤلدو و ۱۲۰۰ یاشاییش یئری، او جمله دن "ساق بیتو" ویران ائدیلدی و ۱۴۰ نفر آتلی اسیر اولدو. □ □ □

□ مرکزی ماددا دؤیوش

□ بوتون بونلارلا برابر مادلارین مقاومتی آرادان گئتمه دی. بئله کی، همدانین یاخینلیغیندا اولموش "آراز یاش" منطقه سینین باشچیسی "مون سو آرتا - Monsurta" آسوریلر همدانلا قزوین آراسینداکی

داغلاردان قايداركن، اونلاردين يولونو كسيب، اونلارلا دۇيوشدو، آنجاق دۇيوشده ماددارا آغير ضربه دگدى، آسوريلرين داش لۇوحه سینه اساساً ۱۰۷۰ نفر مادداردان اۇلدو و بير چوخلارى اسير اولدو و چوخلو مال - قارانى "هديه" عنوانيله آسوريلر آلدیلار.

شاهلیقلار آراسیندا اختلاف، فیکر بیرلیگینین اولماماسی، شخصی منافع و بیرلشمه مک نتیجه سینده ماد باشچیلاری و خلقلرینه دگن بو ضربه و ضررلر اولدوقجا آغير و ازیجی ایدی.

اورمو گۇلوندن - مانندان توتמוש، دوز چؤلونه قدر اولان ۲۷ - ۲۸ ماد باشچیسی، نفاق نتیجه سینده، دشمن قارشیسیندا عاجز و چاره سیز اولراق، آسوری شاهینا چوخلو هدیه لر وئردیلر. یوخاریدا گۇستردیگیمیز آسوری داش لۇوحه سینده بو امیرلرین و اونلارین یئرلرینین آدلاری وئریلمیشدیر. بوتون بو یئر آدلاری و اونلارین باشچیلارینین آدی غیر - ایرانی دیر، التصاقی دیلرینه عایدیر. بوتون بو اراضینین ساکینلری بحث اولونان دؤوره قدر قوتتی - لوللوییلرین وطنی اولموش و بو گونده او اراضیده یاشایانلار آذری تورکجه سینین بیر لهجه سینده دانیشیرلار.

شخص آدلارینی یئر آدلاریندان سئچمک و سؤزلرین معنالارینی معین ائتمک هله لیک غیر - ممکن اولسادا، بیر سیرا آدلاری بورادا نقل ائتمه گی فایدالی بیلدیک:

۱ - سیراشمه باباروری. ۲ - أماخار خارمشاندی. ۳ - زریشو پرساستی. ۴ - زریشو خوندوری. ۵ - سانا شوکیپا باروتاکی. ۶ - آردارای اوشتاشایی. ۷ - شوما کینوکی. ۸ - تاتای گین گیبی ری. ۹ - بیسی رایین آرامی. ۱۰ - پاروشتا کیباروستی. ۱۱ - آشیاشتاتاوک او ییلی. ۱۲ - آماماش کین قیش تیله نزاخی. ۱۳ - تارسی خو ماسیرا ئوشی. ۱۴ - مامانشی لوکسی. ۱۵ - زنزاردیمامی. ۱۶ - سیراشو سیمقوری. ۱۷ - گیشتا آبدانی. ۱۸ - آدادانو آساتی. ۱۹ - اورسی گین خوختی. ۲۰ - باراگین نرینی. ۲۱ - آرواکین دوتا اوستی. ۲۲ - کیرناکوش کیبری. ۲۳ - زابانو زوزازوری. ۲۴ - ایرتیساتی گین گردی. ۲۵ - برزوتا تائورلانی. ۲۶ - شوشانانی (...). ۲۷ - سائی ریای. ۲۸ - آرتاسی رارو. ۱ - بو کلمه لرده شخص آدلارینی یئر آدلاریندان سئچمک چتین اولسادا، ظنیمیزجه بیرینجی حیصه لر شخص، سونراکی حیصه لر ایسه یئر آدلاریدیر، اونا گؤره کی، اگر کتیه لرده دوزگون اوخمونموش اولسا:

۱ - ایکینجی قسمتلرین هامیسینین آخیریندا "ی" منسوبیت علامتی واردیر کی، ۱۱ - نجی ده چاغداش تورکجه ده کی، هابئله اورارتولارین اصیل آدی اولموش "اورارتویی بی آنیلی" کلمه سینده اولدوغو کیمی، "لی" شکلینده دیر. اگر داش لۇوحه دن و آسوری ایقباسیندان دوزگون اوخونوب سس باخیمیندان دوزگون کؤچورولموش اولسا، دئمک او دؤورده همدان، قزوین، زنجان، میانا ماحاللاریندا یاشامیش قوتتی - لوللوییلرین اؤولادی اولان ائللرین چوخوندا یئر آدلاریندان دوزلمیش دوزلتمه اسم - صفتلر "ی" شکلچیسی، آزیندا ایسه "لی" شکلچیسی واسطه سیله ایدی و

سونرالار تورک دیللرینده "لی" شکیلچیسى غلبه چالمیشدیر. ۲- ۱ و ۷ آدلاردا بیرینجی حیصّه "ما-مه" ایله بیتیر کی، ان قدیم دؤورلردن تورک دیللرینده فعللردن دوزلمه ایسملرین یایلمیش شکیلچیلریندن بیریدیر. ۳- ۲ و ۱۵- نجی سؤزلرده بیرینجی حیصّه نین "آر" و ۱۲- نجی ده "آش" ایله بیتمه سی بیرینجی قسمتلرین اسم- آد اولماسینی گوستریر.

بورادا بو مسئله نی قید ائتمه گی لازیم بیلیریک کی، بوتون بو ماننا، قوتتی، لوللوبی، مرکزی ماد و حتی کاسسیلر، ایلاملار، هورریلر، گیلزانلار، اورارتولار، سومرلر و عمومیتله التصاقی دیللی خلقلرین اینسان و یئر آدلارینی بیز آوروپا عالیملرینین او خلقلرین کتیبه لرینین اورژینالیندان اوخودوقلاری و یازدیقلاری اساسیندا وئرمیشیک. التصاقی دیللی خلقلرین لؤوحه لری، "اورخون- یئنی سئی" آبیده لری کیمی، تورک عالیملری طرفیندن اوخوندوقدان سونرا داها دقیق اولاجاقدیر و شاید اوندا یازدیغیمیز بو اینسان و یئر آدلارینین بعضی سینین تلفظونده ده ییشیکلیکلر میدانا گل سین. بو گونکو میانایله زنجان آراسیندا، قیزیل اؤزن ساحیللرینده یئرلشمیش "سیبار" قالاسیندا ۷ شامشی آداد طرفیندن قازدیریلیمیش داش لؤوحه ایله آسوریلرین مرکزی ماد تورپاقلارینا بیرینجی ویران ائدیجی یوروشلری باشا چاتیر و اونلار چوخلو غنیمت، مال و ثروتله "تئینوا" یا قاییدیرلار و بو اراضیده همیشه قالماق و اورایا صاحب اولماق فیکرینده اولمورلار. بئله ایسه ۷ شامشی آدادین بو هجومدان هدفی یالنیز غارت و اسیر توتماق ایدی می؟

هم او زاماناقدر، همده اوندان سونرا باش وئرمیش حادثه لر نشان وئریر کی، ۷ شامشی آدادین بو حربی یوروشدن آشاغیداکی اساس هدفلی وارایدی:

- ۱- اورارتو حکومتینی یئرینده اوتوتدورماق.
 - ۲- قوتتی- لوللوبی و یا ماننا- ماد ائللری، شاهلیقلاری و قبیله لرینین بیرلشمه سینین قاباغینی آلق.
 - ۳- عصرلردن بری گلیرینه ال دیمه میش اهلینین ثروتی و مال- دؤولتینی غارت ائتمک.
 - ۴- آسوری شهرلرینده تیکیلن سارایلار و بنالار اوچون اینسان قوه سی و صنعتکارلار اسیر ائدیپ آپارماق.
 - ۵- محیطله تانیش اولماق و غارتله الدهه ائدیلمیش ثروت واسطه سیله گله جک یوروشلره حربی و مادی زمینه یاراتماق.
 - ۶- بابیل علیه نه حربی حاضرلیق گؤرمک، چونکی بابیل حکومتی "نامار" اراضیسینی اشغال ائتمیشدی.
- شامشی آداد م.ق. ۸۱۹- نجو ایله ده بابیل علیه نه هجوم ائتدی و محاریبه لر اساساً "نامار" اراضیسینده جریان ائتدی. آسوریلر بیر مدّت بین النهرین ده مشغول اولدولارسادا، ماننا مادلاری اونو تهادیلار.

سنمیرامسین ماننا - ماد تورپاقلارینا آردیجیل هجومو

آسوری شاهى شامشى آداد م.ق. ۸۱۰ - نجو ایلده اولدو و اونون کیچیک اوغلو "III آداد نثراری" شاه اولدو. لاکین حقیقتده اونون آناسی، کئچمیش ملکه "سامورامات - Sammuramat" (سنمیرامیس) اصیل حاکمیتی الینه آلدی.

اوچونجو آداد نثراری م.ق. ۸۰۵ - نجی ایلده رسماً ایشه باشلادی. آنجاق آناسینین نفوذو یئنه ده یئرینده ایدی. اوچونجو آداد نثراری م.ق. ۸۰۹، ۸۰۷، ۸۰۶ - نجی ایللرده ماننا حکومتی علیهینه هجوملار ائتدی. هابئله بو شاه م.ق. ۸۰۰، ۷۹۹، ۷۹۷، ۷۹۳، ۷۹۲، ۷۸۸ - نجی ایللرده ماننا اولکه سینین اطرافیندا اولان و سونرالار "ماد" حکومتیله بیرلشن قوتی لولوبیلرین اراضیسینده اولان امیرلیکلره هجوملار ائتدی.

بو اوزون سورن قانلی و ویران ائدیجی هجوملاردان گورونورکی، آسوری شاهلاری اوز سیاستلری و تاکتیکلرینی ده ییشمیش و بوتون مرکزی ماد تورپاقلارینی اله کئچیرتمک و اهالیسینی اوزلرینه تابع ائتمک قرارینا گلmişلر.

ایللر اوزونو دوام ائتمیش بو آردیجیل دؤیوشلردن یالنیز گؤسترديگیمیز فهرست الدهه وار و گئیش معلومات هله لیک یوخدور، یالنیز III آداد نثرارینین ناقص بیر لؤوحه سیندن آزاجیق معلومات الدهه ائدیلمیر.

بوگون اورمو شهرینین غربینده داغلیق منطقه ده کی آسوری کندلرینین بو دؤورلردن قالماسی احتمالی واردیر، یعنی بو دؤورلرده بورالارا کؤچورولموشلر. بو حادثه لرین گئیش جریانی و ماننا جمعیتینین سیاسی، اجتماعی، اقتصادی... وضعیتیندن هله لیک بوندان آرتیق الیمیزده معلومات یوخدور. آنجاق اوچونجو آداد نثرارینین ناقص لؤوحه سیندن گورونورکی، م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلده آسوری میلیتاریست حکومتی ماننا و مادلارین آشاغیدا آدلارینی چکدیگیمیز یئرلرینه حاکم اولموشلار: ۱ - بوگونکو کرمانشاه یاخین "اِلیپی - Ellipi" ولایتی. ۲ - بوگونکو همدانین شمالیندا یئرلشن "خارخار" و "آزاریاش" اراضیسی. ۳ - مئسی و مادلار اولکه سی. ۴ - بوتون قیزیل بوندا و ماننا. ۵ - پارسوا (دیاله چایی آخارقاسینین اورتالاری) و آلابریا - Allabria (کیچیک زاب آخارقاسینین یوخاری، شمالی حیصه سی). ۶ - آبدادان - Abdadon (بوگونکو همدانین غربینده) و "آندیا" - Andia (بوگونکو قزوین و شمالی حیصه لری) دان خزر دریاسینا قدر.

اوچونجو آداد نثرارینین لؤوحه سینده باخمییاراق م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلده آسوریلر هله بو یئرلری توتمامیشلار، آنجاق بو یئرلری توتماغی آرزو ائتمیشلر، باشقا سؤزله دئسک بو اراضینی توتماق اونلارین حربی پیلانلاریندا ایدی. "سنمیرامیس" و اوچونجو آداد نثرارینین م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلدن سونراکی ایللرده اوردو یوروتمه لرینین وضعیتیندن هله لیک معلومات یوخدور، بو قدر معلومدور کی، اونلار بو تاریخدن سونرا آلتی دفعه، یوخاریدا گؤسترديگیمیز تاریخلرده، ماد تورپاقلارینا اوردو یوروتموشلر و م.ق. ۸۳۴ - نجو ایلده مرکزی ماد علیهینه باشلادیقلاری هجوملار ۴۶ ایلدن سونرا

باشا چاتیر. □ □ □

اوراتولارین ماننایا آردیجیل هجوملاری

م.ق. ایکینجی مین ایلیکده ایلاملار، کاسسیلر و اونلاردان سونرا آسوریلرین ماننا اراضیسینه قارشى هجوملارینین آردینجا م.ق. دوققوزونجو عصردن اوراتولارین دا ماننایا قارشى هجوملاری باشلاییر و بئله لیکله ده تازا - تازا بیرله شیب دؤولت یاراتماغا باشلایان ماننالار ایکی قدرتلی دؤولت طرفیندن تاپدالانیب ازیلمه گه باشلاییرلار. اوراتولار کیملرایدیلر؟

هند - آوروپایی خلقلرین منطقه میزه گلمه سیندن اول یاخین شرق تورپاقلاریندا یارانمیش مدنیتلر، دؤولت و حکومتلردن دانیشارکن اوراتولار باره ده دانیشیپ، گوسترمیشدیک کی، اونلاردا اورتا آسیادان گلمه آسیانی و التصاقی خلقلردن ایدیلر. اوراتولارین بابالاری یا سومئر، یا ایلام، یادا، چوخ احتمال، "هیت" سوی بیرلشمه لرینین اورتا آسیادان، دربند طریق ایله، منطقه میزه گلدیگی زامان، اونلاردان آیریلاراق آغری داغی اطرافیندا، "وان" و "گوچیجه" (سئوان) گؤلری آراسیندا یورد سالیب قالمیش و م.ق. ایکینجی مین ایلیگین ایکینجی یاریسیندان اعتباراً، خلق و میللت شکلینده فورمالاشماغا باشلایاراق، م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاری و بیرینجی مین ایلیگین اوللریندن دؤولت تشکیل ائدیپ، منطقه نین اؤنملی قوه لری و دؤولتلریندن بیرینه چئوریلیمیشلر.

سون زامانلارین تدقیقاتچیلاری بئله بیر فیکرده ایره لی سورمه یه باشلامیشلار کی، اوراتولار هورریلرین معین قوللاری اولموشلار. هورریلر م.ق. ۴ و ۳ - نجو مین ایلیکده غربی آذربایجان و زاقروس داغلاری و توروس داغلاری بویونجا یاشامیشلار. یئرینده گؤسترمیشیک کی، هورریلر م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللردن معین سببلره گؤره، اؤز یوردلاریندان دؤرد طرفه کؤچورلر. اونلارین معین قوللاری آنادولویا گئدیر و سونرالار اورادا "هیت" و اوراتو" خلقلری و حکومتلرینی یارادیلار.

اوراتولارین قدرتلی دؤولت تشکیل ائتدیکلری م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاری و بیرینجی مین ایلیگین اوللرینده یاخین شرق منطقه سینده آسوری، بابیل و ایلام دؤولتلری ان قدرتلی دؤولتلرایدیلر. بو زامان منطقه میزین ان قدرتلی میللتاریست دؤولتی آسوری حکومتی، ائله جه ده بابیل دؤولتی سامی خلقلری طرفیندن یارانمیش و او خلقلرین مدنیتینه خدمت ائدیردیلر. ایلام و هیت دؤولتلری ایسه التصاقی دیللی خلقلرین مدنیتینه خدمت گؤسته ریردیلر. سومرکی می التصاقی دیللی و آسیانی خلقلردن اولموش و بشریتین ایلك پارلاق مدنیتینی قورموش دؤولت بو زامان سامیلر طرفیندن آرادان آپاریلمیش ایدی. التصاقی دیللی اوراتو خلقینین بو زامان مدنیت و دؤولت یاراداراق، سیاست صحنه سینه چیخماسی هم آسیانی خلقلرین منطقه ده قوتلنمه سی، همده آسوری و بابیل دؤولتلری قارشیسیندا اظهار وجود ائتمک ایدی. ائله بونا گؤره ده بیرینجی نؤوبه ده آسوریلر تازا یارانمیش بو اوراتو حکومتینی گؤره جک گؤزلری یوخ ایدی.

بیلدیگیمیز کی می آسوری حکومتینین باش کندی دجله چایی آخار قاسینین اورتا منطقه سینده، بو

گونکو موصل شهرینین آزاجیق شمالیندا ایدی. آسوریلرین استیلا ائتدیکلری اراضی آرالیق دنیزیندن باشلا یاراق، بو گونکو ترکیه، سوریه و عراق سرحدلرینین قوروشدوغو یتردن شرقه و غربه دوغرو آرالیق دنیزی و بو گونکو ایران - ماننا اراضیسینه قدر اوزانیردی. آسوریلرین جنوبغرب تورپاقلاری بیابان اولدوغوندان، اونلار اوچون ماراقلی دئییلدی. اونلار اوچون اولاً آرالیق دنیزی ساحیللری، ایکینجیسی بین النهرین - بابل، اوچونجوسو اوز اراضیلرینین شمالی، یعنی "وان" گؤلونون جنوبو و شمالی - اوراتو اراضیسی و نهایت دوردونجوسو شرقده اولان نعمتلی ماننا اراضیسی ماراقلی ایدی. آسوریلر م.ق. II مین ایللیگین اوچونجو ربوعوندن اعتباراً منطقه نین قدرتلی میلیتاریست دؤولتی اولاراق، ایلاملار، هیتلر و کاسسیلرین ضعیفله مەسی و آرادان گتتمه سینده اهمیتلی رول اوینامیش و دفعه لرله بابل حکومتینه هجوملار ائتمیشدی. اوراتولار زامانینا قدر آسوریلر یاخین شرقی عصرلر بویو چالیب چاپمیش و سونسوز ثروتلر الدهه ائتمیش و منطقه خلقلریندن محاربه لرده توتدوقلاری صنعتکارلار و هنر صاحبیلری و اسیرلرین گوجو ایله بؤیوک وطنپنه لی شهرلر، عبادتگاهلار، سارایلار و مجلل بنالار تیکدیرمیشدیلر. بونا گؤرده اونلار اوراتولارین منطقه ده رقیب بیر قوه کیمی دیرچلمه سیننی گؤره بیلمزدیلر. بونا گؤرده اوراتولارین سوریه و ماننا اراضیسینه هجوملاری آسوری حکومتینی جدی شکیلده دوشوندوروردو.

بوتون بونلاردان علاوه، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، اوراتولار ماننا و مادلارلا سیخ علاقه ده اولموش، دفعه لرله ماننا اراضیسینه هجوم ائتمیش و بیر سیرا آذربایجان ولایتلرینی، نسبتاً اوزون مدت، اشغال ائدیب الدهه ساخلامیشدیلار. بو جهتلی نظره آلاراق، اوراتولارلا ماننالارین ایلگیلرینی نسبتاً گئنیش آچیقلاماق لازیمدیر.

یوخاریدا گؤستر دیک کی، آسوری ایمپراتورلوغو V شامشی آدادین سلطنتیندن قاباق، داخلی دیدیشمه لر نتیجه سینده ضعیفله میشدی. بو وضعیتمدن استفاده ائدن منطقه نین آسیانی خلقلریندن اولان و ماننالارین غربی - اورارت بوزقیریندا یاشایان اورارتو حکومتی، میلاددان قاباق دوققوزونجو یوز ایللیگین سونلاریندا، "مئنوا" (شاهلیفی م.ق. ۸۱۰ - ۷۷۸) زامانیندا ماننا تورپاقلارینا باسقین ائتدی. نظره گلن اوراتولار بو تاریخلرده گوتئی، سلماس، خوی، ماککی، قره ضیاالدین تورپاقلارینی توتموشلار. اورارتو حکومتی تورپاقلاری آسوری ایمپراتورلوغونون شمالیندا ایدی و آسوریلر شرقه دوغرو یوروشلرینده اوراتولارلا توققوشوردولار. نئچه عصردن بری ماننا تورپاقلارینا باسقین ائدیب چاپمیش و هر دفعه خیلی مقداردا ثروت و اینسان قوه سی الدهه ائتمیش آسوری میلیتاریزمی اورارتو حکومتینین گوجلنمه سی و ماننا اراضیسینه هجوم ائدیب اورالاردا اولماسیله راضیلاشابیلزمزدی، چونکی گتتمه ده اورانی تالاییب چاپماق، حتی اورایا صاحب اولماق آرزوسوندا ایدی. بونا گؤرده III آداد نثراری و اونون آناسی اصیل حکمران "سئمیرامیس" م.ق. ۸۰۷ و ۸۰۶ - نجی ایللرده ایکسی دفعه ماننا تورپاقلاریندا اورارتو شاهی "مئنوا" ایله دؤیوشموشدور. بو دؤیوشلرده "مئنوا" اورمو گؤلونون غربی و جنوبو تورپاقلارینی توتوب تالامیش

و "جیغاتی" چایینین جنوبلاریندا، اونون نظرینجه ماننا مرزلیرنده، بو گونکو میاندا بین "تاش تپه" آدلی کند یاخین لیغیندا "میشتا" آدلی حربی قالا تیکدی ریب، اورادا بیر داش لؤوچه قازدیر میشدیر کی، بو گونده قالماقدادیر. مثنوا بوردادا اوردو قویدو و چوخلو مال - قارا آپاردی.

بو دؤیوشلردن علاوه، III آداد نثراری "مثنوا" ایله "وان" گؤلونون جنوبوندا اولان "خوبوشکیه" ده بئش دفعه م.ق. ۸۰۱، ۷۹۸، ۷۸۵، ۷۸۴ - نجو ایللرده و فرات چایی آخارقاسینین یوخاری ساحیللرینده م.ق. ۷۸۶ - نجی ایله ووروشموشدور.

III آداد نثراری دن سونرا آسوری شاهى اولموش IV سلمنسر اورارتو شاهیه م.ق. ۷۸۱، ۷۷۸ - نجی ایللر فاصله سینده دؤیوشموشدور.

شرق طرفیندن ماننا اراضیسی حسابینا تورپاقلارینی گئیشلندیرمه گه جان آتماقدان علاوه، اورارتو شاهلاری م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاریندا فرات چایی آخارقاسینین لاپ یوخاری سیندا، اورمو گؤلوايله "وان" گؤلو آراسیندا یئرله شن "موساسیر - mussasir" ی اشغال ائده رک، آسوریلرین باش کندی "نئینوا" نی هده لمه گه باشلادیلار و م.ق. سگگیزینجی عصرین اوللرینده فرات آخارقاسینین یوخاری قسمتلرینه گیردیلر.

بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده ایستر آسوری، ایسترسه اورارتولار ماننا اراضیسینى اشغال ائدیپ وئرگی آلدیقدان سونرا، یئرلی امیرلرینی، اؤزلیرینه تابع ائتمک شرطیله، اؤز یئرلرینده قویدولار، بونولادا ماننانین استقلاللی ظاهری اولسادا، دوام ائتدی. ماننا حکومتینین بو شکلیده دوام ائتمه سی همده آسوریلرله اورارتولارین رقابتی و ووروشماسیله علاقه دارایدی، چونکی رقیبلرین هر بیرى مقابل طرفه قطعى غلبه چالانا قدر ماننا حاکمیتینی تمامیه آرادان آپارماير و مادی منبع کیمی الده ساخلايردیلار. بونا گؤره ده "مثنوا" دان سونرا شاه اولموش بیرینجی آرقیشتی (شاهلیغی م.ق. ۷۷۸ - ۷۵۰) اؤزون مشهور "خورخور - xorxor" آدلی سالنامه سینده ماننا اولکه سینى فتح ائتمک و حتى ماننانین تابع اولماسى باره ده هئچ نه یازما میشدیر، لاکین بونا رغماً بیرینجی آرقیشتی ماننانین جنوبو و همدانین غرب اراضی سینده یئرلشمیش "آرسیتا - Arsita" منطقه سی و "بوشتو - Buštu" و "پارتو آتا - Partuata" شهرلری اراضی سینده م.ق. ۷۷۵ - ۷۷۴ - ۷۷۲ - نجی ایللرده آسوریلرله قارشىلاش میشدیر، حتى بابیل اراضیسی اولان "دیاله" آخارقاسیندا "نامار" شهرینه ده گئتمیشدیر. م.ق. ۷۷۴ - نجو ایله [بو حادثه لر هم اورارتو منبعی "خور - خور" ایللیگی، همده آسوری منبعلرینده قید اولموشدور. بیرینجی آرقیشتی نین ماننا اراضی سینده آسوریلرله بو دؤیوشلری و حتى بابیل اراضی سینده ال اوزالتماسی سبب اولدو کی، آسوریلر م.ق. ۷۷۴ - نجو ایلدن سونرا "نامار" شهرینه اوردو یوروتسونلر. بو اوردو کیشلیکده آسوری اوردولارینین قوماندانی "شامشیلو" اؤزونو قوتتیلره و نامارا غلبه چالان گوستیریر، همده او اؤز لؤوچه سینده قید ائدیر کی، "آرقیشتی" ایله دؤیوشموشدور. بو دؤوردن قالان آبیده لرده هر ایکی رقیب: آسوریلر و اورارتولار، اؤزلیرینی فاتح و غالب قلمه وئیرلر. مثلاً اورارتو شاهى آسوریلرله اولان بو محاربه ده اؤزونو غالب گؤسته ریر و یازیر کی،

آسوریلری اؤز اؤلکه سیندن قوۋوب چیخارتمیشدیر و اونلاری دارباداغین ائتمیشدیر. سرکرده "شامشیلو" نون قوتیلره غلبه چالدیدم دئمه سی اولاً گؤسته ریر کی، نه تکجه بو گونکو همدان، اونون اطراف و غرب حیصه لری، حتّی "دیاله" چایی آخارقاسینین اورتالاری نا قدر، قوتیلرین وطنی ایدی، ایکینجیسی بو سؤزلر گؤسته ریر کی، م.ق. ۹ و ۸ - نجی یوز ایلیکلرده ده هله "قوتی" آدی ایشلنمیشدیر.

اوراتولارین ماننا تورپاقلاریندا آسوریلرله دؤیوشمه سیننه باخمییاراق، بیرینجی آرقیشتی اؤز ایلیگینده ماننانی اؤزونه تابع گؤسترمه ییر و بئله تصوّر اولور کی، اوراتولار ماننادان یالنیز بیر پایگاه کیمی یارارلانمیشلار.

اوراتو شاه ی بیرینجی آرقیشتی ماننا اراضیسی، همدان اطراف و دیاله آخارقاسی و معلوم اولان چاغداش اورمو یاخینلاریندا هجوملار ائتمیش و او یئرلره آغیر ضربه لر وورموشدور. "آذربایجان تاریخی" نده بو باره ده اوخویوروق:

"اوراتولار بو ولایتلره م.ق. ۷۸۴ - نجو، ۷۷۴ - ۷۸۱ - نجو ایللرده ده سوخولموشلار. تخمیناً حسابلامالاراً گۆره اون ایل عرضینده اورمیه یانی ولایتلرده ۵۰ مین اینسان اۆلدورولموش و اسیر آلینمیشدیر، ۱۰۰ میندن آرتیق خیردا بوینوزلو مال - قارا، خیلی آت و دوه آپاریلیمیش، کلی مقداردا شهرلر و دیگر یاشاییش منطقه لری داغیدیلیمیشدیر."

بوتون بونلار باخمییاراق، آز سونرا ماننا تمامیه اورارتودان آیریلیر و اورارتو و آسوریلرله دؤیوشلرده، ماننا اؤلکه سی و دؤولتینین بیرلیگینی محکم لندیره رک، اورمو گؤلونون جنوب و شرقینی اؤزونه بیرلشدیریر. تاریخی سندلر نشان وئیرر کی، بیرینجی آرقیشتی نین شاهلیغینین ایلک ایللرینده ماننا اورارتودان تمامیه آیری و مستقل اولموش و حتّی همین بیرینجی آرقیشتی سلطنتی نین ۱۰ و ۱۱ - نجی ایللرینده ماننا حکومتی اورارتو حکومتی علیه نه هجوم ائتمه گه چالیشمیش و بو مبارزه ایله علاقه دار اؤز اراضیسینی گئنیشلندیرمیش و دؤولتی محکم لندیرمیشدیر.

بونون دا نتیجه سینده بیرینجی آرقیشتی م.ق. ۷۷۳ - ۷۷۲ - ۷۷۱ - ۷۶۹ - ۷۶۸ - نجی ایللرده کی ماننایا قارش ویران ائدیجی یوروشلری، ائله جه ده بیرینجی آرقیشتینین یئرینی توتان "ایکینجی ساردوری" [شاهلیغی م.ق. ۷۵۰ - ۷۳۰] نین م.ق. ۷۵۰ - نجی ایللرین اوللرینده ایکی دفعه ماننایا اوردو چکمه سی مانالیلاری مغلوب ائدیپ اؤزونه تابع ائده بیلمه دی.

بیرینجی آرقیشتی م.ق. ۷۶۰ - نجی ایللرده اورمونون جنوب شرقینه گؤستر دیگیمیز هجوملاریندان علاوه، آرازین شمالی یئرلرینده هجوم ائتمیشدیر. بو باره ده آذربایجان تاریخینده قید اولموشدور:

"...بیرینجی آرقیشتی... جنوبی قفقازا (ائتونی - Eliuni) اؤلکه سینه) سوخولدو، ماننانین

محکم‌لندی‌رلمیش "شاه شهری" (منظور باش کنددیر) اولان "شمثریخادیر - Šimerixadir" ی اله کئچیردی، اورادان خیلی کیشی و قادینی اسیر آپاردی.^۱ بونودا قید ائتمک لازیم‌دیر کی، بو فاصله ده هردن اورارتو شاهلارینین موقتی موفقیتی ماننالیلاری پیشیریپ، تجربه‌لرینی آرتیریدی. اورارتولارین بو موقتی غلبه‌لرینه بیرینجی آرقیشتینین م.ق. ۷۷۵ - نجی ایلده "بوشتو" نو توتماسی نی، هابئله م.ق. ۷۷۱ - نجی ایلده اورمو گؤلونون گون چیخانیندا بیر سیرا یئرلری، او جمله دن "او ایش دیش"، "اوشکایا" (اوسکو)، "او آوش" (سهند داغی) و "کود آلاته" نی توتماسینی، هابئله م.ق. ۷۶۸ - نجی ایلده "شیمثری خادیر - Šimerixadir" ی آلماسینی مثال گؤستریمک اولار کی، هامیسی اؤته‌ری و کئچجی اولموشدور. بو دؤورلرده ماننا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو" ایدی.

ماننا حکومتینین استقلال باخیمدان نوه‌سانی م.ق. سگگیزینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا، م.ق. ۷۵۰ - نجی ایلده بیر داها تکرار اولور. چونکی بو ایلده بیرینجی آرقیشتینین اوغلو "ایکینجی ساردوری" "تامار" شهرینه اوردو چکیر و ظاهراً ماننانی تابع ائدیر. بو ایللرده اورارتو حکومتی ضعیفله‌یر و "اوچونجو تیقلت پيله‌سر" ین شاه اولماسیله آسوری دؤولتی گوجلنه‌یر و نتیجه‌ده ماننا حکومتی ده گوجلنه‌یر، چونکی "تیقلت پيله‌سر" م.ق. ۷۴۴ - نجو ایلده اورارتولارا قارشی ماد اراضیسینه اوردو چکیر. ماننا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو"، آسوریلرله علاقه ساخلا‌یر. ایکینجی ساردوری مجبور اولور کی، هامان ایل، اورارتویا دشمن اولوب، آسوریلرله علاقه ساخلا‌یان ماننا حاکمی ایله ماننا اراضیسینده دؤیوشسون. بو دؤیوشده ایکینجی ساردورینین، اؤز یازدیغینا گؤره، اورمو گؤلونون شرقینده اولان "داربو" قالاسینی آلیر. لاکین بو حادثه اورارتولارین ماننا اراضیسینه سون سوخولمالاری ایدی.

ایکینجی ساردورینین ماننا تورپاقلارینا هجوملاری باره‌ده "آذربایجان تاریخی" نده اوخویوروق: "ایکینجی ساردوری شمالی اورمیه ولایتلری و جنوبی آذربایجان تورپاقلارینین ایچه‌ریلرینه سوخولدو. او، "پولوادی - Duluadi" ادلی داغ اولکەسی اوزه‌رینده کی غلبه‌سی، ۲۱ قالانی، ۴۵ شهری و لیبلیونی - Libliuni شاه‌شهری نی آلماسی ایله اویونور. حکمدار اؤز سالنامه‌سینده ضبط ائتدیگی ولایتلرده "دشمن اولکەسینی تابع ائتمک" اوچون قالالار تیکدیردیگینی نظره چاتدیریردی.^۲ البته ایکینجی ساردورینین بو سؤزلری شیشیرمه ایدی. □ □ □

□ ایرانزونون آسوریلرله اتّحادی

بو دئدیکلریمیزدن معلوم اولور کی، ایکینجی ساردورینین هجومو زامانی ماننالار آسوریلرله

* ۱ - آذربایجان تاریخی، باکی، ۱۹۹۳، ص ۵۱.

۲ - آذربایجان تاریخی، باکی، ۱۹۹۳، ص ۵۹.

اتحاد باغلامیش و اوچونجو تیقلت پیله سرین م.ق ۷۴۴ - نجو ایلده ماد اراضیسینده اورارتولارا قارشى هجوموندا، هابئله آسوریلرین م.ق ۷۴۳ - نجو ایلده اورارتولارا ووردوقلاری سون ضربه زامانی اونلارا یاردیم ائتمیشدیر. بونا گؤره ده م.ق ۷۴۳ - نجو ایلده اورارتولار تیقلت پیله سر طرفیندن مغلوب اولدوقدان سونرا، اونلارین ماننایا قارشى هجوملاری دایاندی، بو ایسه مانناین داهادا قوتلنمەسی، چیچکلنمەسی و منطقه ده گوجلر دؤولتله سیراسینا کئچمه سینه سبب اولدو.

دئمک، م.ق سگگیزینجی عصرین اوللری و اورتالاریندا منطقه ده آسوریلرله اورارتولار آراسیندا باش وئرمیش حادثه لر ماننا و ماد خلقلری و دؤولتله باخیمیندان اهمیتلی ایدی. بو ایللرده ماننا و ماد خلقلری هله میلیتاریست آسوری حکومتیله مبارزه یه آماده دئییلدیلر، هله آسوریلر بو خلقلری چالیب چاپیر و غارت ائدیر، هر آرادان بیر اونلارین غربی تورپاقلاریندان بیر پارچا قوپاردیب اؤز اراضیلرینه ضمیمه ائدیر، بو اراضینی تامامیله توتوب، خزر دنیزینه ال تاپماق یوخوسو گؤروردولر. بو زمانلار اورارتولار آسوریلرین شرقه دوغرو هجوملارینا قسماً مانع چیلیک توره دیر، اونلارین آراسیندا دؤیوشلر اولور و نتیجه ده ماننا - ماد اراضیسینین غرب حیصه لری ماد - مانناین اساس اراضیسی و خلقی ایله آسوری میلیتاریزمی آراسیندا فاصله و حایل اولور، نتیجه ده ماننا - ماد اراضیسینین شرق قسمتله و خلقلری تالان و غارتدن آماندا قالیر، اؤز طبیعی اینکشافینا دوام ائدیر و آسوریلر و اورارتولارین ظلمو، غارتی و تابعیتیندن نجات تاپیرلار.

آسوری و اورارتو دؤولتله رین ماننا - ماد اراضیسینه هجوملاری و اونلارین دؤیوشلری زامانی بیز ماننالیلارین میللی آزادلیق و استقلال طلب لیلک مبارزه لری و اؤز آیاقلاری اوستونده دورماغا جان آتمالارینی مشاهده ائدیریک. مثلاً گؤروروک کی، بو حادثه لر جریان ائدن زامان اونلار اورمو گؤلونون جنوب و شرق تورپاقلارینی اؤز اراضیلرینه ضمیمه ائدیرلر.

ماننالیلارین میللی آزادلیق و استقلالیت مبارزه لری بیز همده اونلارین آسوری و اورارتولارا و اونلارین محاربه لرینه مناسبتده گؤروروک، ماننا رهبرلری اؤز خلقلرینین آزادلیغی و استقلاللی خیرینه اولاراق، گاه آسوریلرین داغیدیجی و تالانچی یوروشلری مقابلینده اورارتو حاکم دایره لرله، گاه ایسه اورارتولارین هجوملاری قارشیسیندا، موقتى اولاراق، آسوریلرله عمومی دیل تاپیب، متحد اولوردولار. لاکین رقیبلر بیرى - بیرینی ازیب ضعیفلتدیکده، اونلارین تابعیتیندن بویون قاجیریر، تعهدلرینین آلتینا وورور، معین قراردادلاری رعایت ائتمیر و اؤز میللی آزادلیق و استقلاللاری اوغروندا چالیشیردیله ر. ماننا حکومتی رهبرلری سونرالاردا بو سیاستلرینی ایزله میشلر.

ماننا حکومتین داهاسونراکی ایللرده وضعیتی، یعنی ۸ - نجو عصرین سونلارینداکی وضعیتی باره ده معلومات م.ق ۷۱۳ - نجو ایله عایدیرکی، م.ق ۷۴۳ - نجو ایلدن ۷۲۰ - نجو ایله قدر معین معلوماتلار وئیریر.

III تیقلت پیله سر اورارتو شاهى ایکینجی ساردورینی مغلوب ائتدیکدن سونرا ماننا حکومتی بو گونکو ایران آذربایجانى، همدان، قزوین، زنجان، تخت سلیمان آراسی اراضیسی و خلقلرینین

باشیندا دایاندی، بو اراضی و خلقلرینین رسمی و قدرتلی دؤولتی و حکومتی اولدو. م.ق ۸ - نجی یوز ایللیگین اورتالاریندا ماننا حکومتینین باشیندا دایاناراق، عاقلانه حرکتلر ائتمیش رهبر، چوخ احتمال م.ق ۷۱۷ - نجو ایلده اولموش "ایرانزو" اولموشدور.

ایرانزو همین عصرین ایلك یاریسیندا اورمو گؤلونون جنوب و شرق تورپاقلارینی، قیزیل اوزن درهسی و اونون همدانا قدر جنوب اراضیسی، هابئله اورانین شمالیندا سولاری آرازا آخان یئرلره قدر کی تورپاقلاری واحد ماننا حکومتی اطرافیندا بیرلشدیردی. ماننانین شمال اراضیسی، یعنی بوگونکو گوئی، مرند و قاراداغ ولایتلری بو زامانلار، بیر مدت سونرایا قدر، اورارتو حکومتینین اشغالیندا ایدی. دئمک، ماننا حکومتی اسکندرین یوروشوندن بری ماد آتروپاتئن آدلانمیش اراضینین اساس حیصهسی، هابئله بوگونکو زنجان، همدان، قزوین آراسیندا کی اراضینی اوز حاکمیتی آلتیندا بیرلشدیرمیشدیر. بو اراضی نئچه عصر سونرا ماد حکومتی یاراناندا، اونون اساس تورپاقلاری، اساس اراضیسی ایدی.

بونودا یاددا ساخلماق لازیمدیر کی، اوچونجو تیقلت پیله سرین شاهلیغینین سونلاری [م.ق ۷۲۷ - نجو ایلده اولموشدور] و ایکینجی سارقونون حاکمیتی نین اوللرینده ایرانزو ماننانین شاهی اولموشدور [م.ق ۷۱۷ - نجو ایلده اولموشدور]. او عاقلانه سیاسی حرکتلر، سیاست بیلیمک، رقیبلی بیر - بیرینین جانینا سالماق نتیجه سینده ماننا حکومتینی ساخلا ییب محکم لندیرمیش و اراضیسینی گئنیشلندیرمیشدیر. بو تورپاقلاردان قیزیل اوزن آخارقالاری دا اولموشدور کی، "دیوک" اورانین باشچیسی و شاهی اولموشدور. دیوک ماننا شاهی ایرانزوایله متحد ایدی. دئمک، سگگیزینجی عصرین سونلاریندا قیزیل اوزن و سفیدرود آخارقالاری اراضیسی، او جمله دن مارلیک تپه تورپاقلاری ماننا حکومتینه داخل ایدی، داها دوغروسو ماننا - ماد تورپاقلاری جزو وایدی. بونا گؤره ده اورادان کشف اولموش اثرلر همین شاهلار و اونلارا تابع امیرلیکلره و یا اونلارین آتا - بابالاری اولموش امیرلر و شاهلار، اونلارین عایله لرینه و تابعلری اولموش امیرلر، شاهلار و باشچیلار عاید اولموشدور. □ □ □

□ ایرانزو کلمه سینه دایر

ایرانزو سؤزونون معناسی، کؤکو و ترکیب حیصه لری باره ده دئمک لازیمدیر کی، او "ار" و "یانزی" کلمه لریندن یارانان بیر مرکب سؤزدور کی، ایشلنمک نتیجه سینده واحد بیر کلمه یه چئوریلیمیشدیر.

"یانزی" کلمه سی "کاسسی" خلقی داخلینده سلطنت و شاهلیق لقبی کیمی گئنیش ایشلنمیشدیر. بو سؤز باشچی و یا "پادشاه - شاه" معناسیندا کاسسیلردن علاوه، هامان دؤورلرده کاسسیلرین قونشوسو "تامار"، "بیت همبان"، "آلابثریا" اراضیلری، یعنی اورمو گؤلونون جنوب اراضیسی، هابئله